

ІВАН ЛЕВІЦЬКИЙ

ПОВІСТЬ

НАВІЖЕНА

Ціна 20 кр.

Львів, 1891.

З друкарні Тов. ім. Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

ЛННБ України ім.В.Стефаника

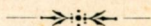

01155570 (O)

2012

B. 2106

НАВІЖЕНА.

ПОВІСТЬ

ІВАНА ЛЕВІЦЬКОГО.

Накладом Товариства імени Шевченка.

Заходом Василя Лукича.

У ЛЬВОВІ, 1891.

З друкарні Товариства імени Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.

0.90р
В-2106

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА

АН УРСР

№ И- 36130

и 30864

I.

Молодий чиновник кишинівської контрольної палати Дем'яна Антонович Ломицький по своєму звичаю роздяг ся по обіді і ліг одпочивати. Тонкий та сухорлявий, закутаний по шию в смугнасте, волохате укривало, він був схожий на довгу смугнасту й поцяцьковану гусінь, що простягла ся на листку на всю свою довжину.

— І спати хочеть ся, і чогось мене сон не бере, подумав Ломицький позіхнувши: сьогодні, йдучи на службу, я стрів ся з..... Марусею Каралаєвою і провів її до банку. Вона попросилась зо мною і солідною ходою пішла по сходах в банк, де вона має службу. Не весела її служба; мабуть така, як і моя в контрольній палаті. Шкода дівчини. А гарна дівчина: брови густі, як чорний аксачіт, губи повні, червоні, очи великі, карі, овальні; тип дівчини трохи сільський; здоров'ям тхне од її міцної фігури; очи великі, трохи східні, але тихі, тихі і смиренні: вона й характеру доброго...

Ломицький заплющив очи і силкував ся заснути, а сон його не брав. В його думці знов майнули густі аксамитові Марусині брови, блиснув осьміх червоних, як коралі, уст, блиснули білі, чималі й рівні, ніби подрізані зубки, майнуло лице рум'яне, що так і пашіло здоров'ям...

— Гарна, здорова, моторна й тиха вдачею, і хазяйновита... Говорить помаленько і небагато і немало: саме помірно. Ненавижу я тих лепетливих дам, що дзигорять, як ті сороки. Яюсь мінї важко на вуха, як хто дріботить язиком... От була-б мінї пара, подумав Ломицький: я знаю, що я трохи сподобав ся її. Та про що ми сьогодні балакали з нею?

Ломицький почав дрімати. Віка стали важкі і неначе прилипали до очей. А сон все таки його не брав. Карі Марусині очи ніби дратували нерви, не сходили з думки, проганяли сон од його очей.

— Та про що ми з нею сьогодні балакали? знов надокучала йому спокуслива думка: вона заінтересована жіночим питанням, але про це ми з нею говорили вчора в міському саду. Сьогодні я спитав у неї, чи не буде для неї неприємно, коли я зайду до її матери і познакоплюсь з нею. Вона просила мене зайти коли-небудь на чай, ввечері, просто без церемонії. Піду сьогодні!... Навіщо одкладати? Гарна дівчина. Треба халатись, а то часом хто і вхопить.

Ломицький знов заплющив очі. Важкі віка стали ще важчі, стали неначе обковані залізними обідками. Сон налягав. Дрімота скаламутила його мисли. Мисли почали плутатись.

— Піду завтра... Сьогодні не піду. Спати дуже хочеться, подумав він.

Городський сад... Густі акації, зелений сьвіт в аллеї... Палає сонце... За густих акацій видно широкі сходи, нові, чистенькі. Сходи високі проглядають через гілки акацій. Майнули в листі пташки... ні, не пташки: крила зелені... ні, зелена сукня Каралаєвої, неначе сплетена з дрібного листу акацій... В листі майнули чорні брови, червоні повні губи, блиснули ясні подовжасті карі очі...

— Чи сон, чи правда? чи це мені сниться, чи я її і справді бачу? плутала ся сонна думка в молодого хлопця. Очі Марусині роздражнюють його нерви, неначе гладять по душі, сиплють тихий сьвіт з душі тихої, доброї та веселої. Ломицький росплющив свої невеличкі карі очі і вже не міг заплющити. Нерви розстревожились. Сон утік од його.

— Піду, сьогодні піду! Навіщо одкладати. Ті очі малять мене до себе. Як хочеться мені подивитись на їх! подумав Ломицький і рантом підвів ся і сів на ліжку. Його довга, тонка, закутана в укривало фігура, неначе переломилась і зігнулась по половині.

Ломицький схопив ся з ліжка, налив води в миску, вмив ся раз з милом, вилив воду, налив вдруге холодної чистої води і почав полоскати ся та хлюпати водою в свої сонні трохи ліниві очі. Од хлюпання йшли одляски по-під стелею високої і трохи порожньої кімнати.

— Це ви другий раз вмиваєтесь? задзвенів сріблестий голосок за дверима.

— А ви й бачите, Христіно Степанівно? спитав Ломицький.

— Я й через двері бачу! обізвалася Христина Степанівна: може ще й третій раз влітєтесь?

— Ні, доволі буде й двох, крикнув Ломицький.

— Влітєтесь і третій раз, бо я знаю, куди ви збіраєтесь йти, задзвенїв голос за дверима.

— Ба не знаєте?

— Ба знаю. Тричі влівають ся паничі тоді, як до панів ідуть в гості, та ще й таких паниїв, котрих вони люблять. Чи правда моя? гукнула Христина.

— Отже вгадала... подумав Ломицький: знає добре людське серце.

— Отже й ваша правда! гукнув і собі Ломицький.

— Еге думаєте йти до Марусі? Знаєте, як у нас в Херсонщині співвають: „Гей Грицю до Марусі! Зараз, зараз приберу ся!“

— Од цієї Христини і в соломі не сховаєш ся з думками: і в голову і в думки загляне, подумав Ломицький.

— Як приберетесь, то зайдіть до мене на муштри. Я повітова сваха, і вам буду свахою. Прийдіть до мене на оглядини. А то знаєте, як буває у вашого брата? Причепурить ся спереду, а на спині, або і на голові пух, а зза коміра десь виглядає біла сорочка...

— Добре, зайду! гукнув Ломицький і почав прибіратись та причісуватись перед невеличким дзеркальцем, що стояло на вікні.

Через пів години Ломицький увійшов в гостинну свого хазяїна Бородавкіна, що служив тоді в залізнодорожній канцелярії. В гостинній сиділа Христина Степанівна Милашкевичова, сестра Бородавкіна. Вона була удова, і по смерті свого чоловіка, дідича з Катеринославщини, продала землю, жила з процентів свого капіталу, і як вольна птиця, перелітала з місця на місце: літом жила в родичів в селі, зимою пробувала то в Київі, то в Одесі, а найбільше жила в свого брата Бородавкіна.

Христина Степанівна, висока й огрядна, повна на виду, сиділа на софі і вишивала українськими взірцями рушник. Взірці були широкі на підлу нядь. Вона нашла тих рушників десятків зо два на придане своїм небогам, котрі ще на припічку кашу їли, а одна лежала в колісці. Вона шила з пудьги, аби щось робити та не сидіти, згорнувши руки.

Ломицький увійшов і поздоровкав ся з Христиною. Христинина встала.

— Нічого, нічого. Чисто вб'рались. А поверніть ся кругом! Та проворіііше! І вже й панич! Якийсь сонний з вас панич, сказала Христинина.

Вона вхопила Ломицького за плече, крутнула ним, а потім штовхнула його в плече.

— Чого в вас сонні очі? Треба було вмитись ще третій раз, сказала Христинина.

— Та то вони в мене з роду сонні, сказав Ломицький, розтягуючи слова.

В Ломицького і справді були ліниві, ніби сонні очі. Була в його і сонна думка. Важка клясична наука в гімназії вбила в його енергію, стерла волю, зробила його вялим, апатичним, якимсь сонним чоловіком, з сонною думкою, з сонними думками. Тоді як він був на другому курсі в університеті, схопив ся поліцейський струс... Жандарми налетіли на квартири деяких студентів, перетрусили все до дна, зривали дошки в хатах, поролі подушки... Цей струс навів такий переляк на молодого Ломицького, що його нерви, його розум з того часу неначе одубіли... й закоцніли... З того часу на всі сучасні питання він не обзивав ся. Якась передчасна старість, стареча втома налягли на його нерви, на його думку. Думи його ворухнулись мляво, боязко; розмова була обережна. Він говорив і неначе бояв ся, озиралось на усі боки. І тільки часами в його карих очах показувались останки енергії, думки, котрі ще не замерли в його і ніби дотлівали. З його чесною і правдивою натурою неначе хтось висмоктав половину енергії, половину свіжих здорових дум, а другу половину покинув йому тільки задля того, щоб він був не більше як мертвий і слухняним оруддком в чужих міцних руках. Живи, терни, мовчи та диш! поставила йому девізом школа й система. І він жив, мовчав і тільки дихав... Цю привілеїю мовчати та дихати тільки й zostавили йому...

— Уже й ви молодець. А ще до панни прибрав ся! сказала Христинина: вам би скоком, боком та вибриком! Оттак о!

І Христинина підбрала трошки руками сукню і вдарила тропака, а потім зробила кілька скоків козака легенько, плавно й граціозно, зовсім так, як танцюють молоді та дівчата.

Ломицький осміхнув ся і якомсь повеселійшав. Христина вміла розвеселити самих невеселих і понурих людей.

— Але знаєте, що я вам скажу? сказала Христина: наберетесь клопоту, поки добуте свою царівну з зачарованого замку...

— Чому так? підняв голос Ломицький.

— Та так... сказала Христина: Маруся пречудова дівчина, але її мама... будете мати з нею багато клопоту.

— Та чого-ж так? спитав трохи з переляком Ломицький.

— Це така баба, в котрій сидить дві баби; сидять та одна другу за коси скубують, сказала Христина.

— Не розумію вашої загадки. Переложіть її на звичайний людський язик, сказав Ломицький.

— Про цю бабу можна сказати так: коли вона каже: на дворі сонце сьвітить, то розумій, що йде дощ, сказала Христина.

— Це-б то вона неправдива людина?

— Зовсім таки брехлива. Бачте, до дочки збирають ся часто її молоді товаришки по гімназії, її ліберальний кружок; читають деякі нові книжки, ліберальничають, говорять про жіноче питання. Стара наслухалась і їй здалось, що вона й сама молоденька, лібералка, бо вона і справді має себе за молоденьку. Знаєте пісню:

Захотіла стара баба молодою бути:

Пативала за намітку зеленої руті...

— Знаю, знаю, сказав Ломицький.

— Оце-ж вона й є! крикнула Христина: вона на словах і лібералка, і нігілістка, і сес, і тес, і овес, і в неділю до служби панчохи плете, а крадькома в церкві молебні та сорокоусти наймає. Каже, що читала і Дарвіна і Спенсера...

— Чи справді-ж читала? спитав Ломицький.

— Читала вона так само, як я. Тільки чула, як дочка читала. Що скажу вам, що вона вашого брата, мушину, ненавидить, бо встоює за жіноче питання...

— Не вже! аж крикнув Ломицький.

— А що злякались! Але-ж ви й мушина! Гей, ви! йдїть на приступ скоком-боком! коли це з вашим хистом, сказала Христина і знов штовхнула хлопця під бік: тільки памятайте про двох бабів в одній баби... Пристунайте до тієї, котру подужаєте.

— Оце ви мене аж налякали, сказав Ломицький і руки опустил.

— Поганий знак, коли баба злякала козака! сказала Христина.

— Але час міні вже йти, сказав Ломицький: а може це ви говорили так собі, щоб пожартувати, бо ви таки любите жарти.

— Це-б то я брешу? Вибачайте, бо я інститутка, а інститутки-святительки, а не брехуни, сказала Христина: йдїть вже, йдїть! Боже вам поможи виїмати за роги та залізати того моднього хоч і старого Дарвіна, сказала Христина.

Ломицький виїшов од Христини Милашкевичевої і задумав ся.

— Хоч Христина й каже, що інститутки-святительки, але, здаєть ся, ця святителька таки любить брехнути на свою обхідку. Наговорила, наказала три мішки гречаної вовни, мабуть, щоб мене налякати. Вона каже, що я таки добрий страхополох...

Ломицький ішов, похиливши голову. Але він згадав, що побачить ся з Марусею, і його серце заграло. На дворі повівало ранньою весною. Було тихо й тепло, хоч іще були перші дні квітня. Небо синїло делікатним ясним кольором, переходячим вишу понад горами в прозорий, опаловий цвіт. За домів, зза стїн виглядали гілки абрикосів, обсиані білим цвітом, неначе пухом. Весняне повітря обливало сьвіжість в груди, веселило душу.

Ломицький розвеселив ся. Його серце, добре зроду, пом'якшало, подобрійшало. В чистому небі вила ся ціла хмара сизих та білих голубів. Ломицький задивив ся на їх, по йому здавалось, що й голуби неначе раділи і грали в небі веселим летом!

Він прийшов до воріт Каралаєвої. Назустріч з фіртки вибігла собачка. Ломицький покликав її ласкаво і погладив по голові.

Він увійшов у невеличку гостиницу. Гостинна була сьвітла, хоча небагато обставляна. Коло стїн стояло гарненьке піаніно. Над ним висїла старинна чудової роботи картина, привезена зза границі ще батьком старої Каралаєвої. На картині були намальовані Альпи. З гір нїби збігав потік, вишпий білим бісером. Під скелею був намальований млин з ко-

десами. По боках тієї картини висіли портрети Моцарта та Бетховена. В гостинній було чисто, як у віночку.

Маруся сиділа на канапі і шила сорочку. Жмути білого полотна вкривали її коліна і спадали хвилями до долу. Сьвіт од вікна пронизував полотно і білі одлиски сипались на чорняву головку, на рум'яні Марусині щоки. За білих хвиль ще ясніше блищали Марусині великі карі очі, чорні брови здавались чорнішими, рум'яні губи — червонішими.

Маруся встала з канапи і привиталась до Ломицького. Він узяв стілець і сів коло стола проти неї.

— От і спасибі Вам, Демяне Антоновичу, що ви прийшли. Посидимо, поговоримо. А я оце за роботою, сказала Маруся.

— Звичайне жіноче діло. Я бачу ви не любите сидіти, згорнувши руки, сказав Ломицький.

— Нам не можна сидіти, згорнувши руки. Треба робити. Та я й не люблю дурно сидіти; без роботи нудьга бере, обізвалась Маруся, затягуючи нитку в ушко голки.

Ломицький озирнув ся кругом. На його повіяло спокоєм хатнього, домового життя. Стійший годинник цокав десь в кімнаті за дверима одномірно. На столі перед Марусею були розкидані ножниці, катушки ниток, червоні пасма заполочи; валились обрізки полотна. Через вікна було видно старі абрикоси, старі волоські горіхи в невеличкому саду.

— Оттут-би осістись на все життя... подумав Ломицький. Марусина мати має хоч старий і невеличкий, але свій дімок, має садочок. Знаю, що вона позичила десять тисяч одному молдавському панови за чималі проценти... Маруся здорова, робоча, хазяйновита. Замкнув ся-б оттут в хатньому житті... Забув-би усякі громадянські, українські та соціальні питання, ні в які соціальні справи не вмішував ся... щоб мене ніхто не зачіпав. Знав-би свою службу, хоч і непріємну, і годив-би начальству... І жив-би собі з Марусею тихо, спокійно, ні до чого небезпешного не втручаючись...

— Чого це ви задумались? спитала в Ломицького Маруся.

— Це на мене повіяло спокоєм в вашому домі. Як у васьвітло та чисто, сказав Ломицький: яка гарна старинна карета! заграничної давньої роботи? спитав Ломицький, дивлячись на швейцарський пейзаж чудової роботи в здорових рамах.

— Це ще мій дід привіз зза границі. От покрутіть за ту

ручку коло рамок. Механізм заводить ся, як в годиннику, сказала Маруся.

Ломицький встав і завів механізм. Вода з бісеру заворушилась і ніби потекла з гори в долину і впала під млинові колеса. Двоє коліс, виложені з ниток чорного бісеру, почали крутитись. Тихо без шуму падала вода з гір. В хаті стояло тихо, тільки годинник за дверима цокав одномірно. Ломицький почув, що ця тиша, ця мертвота дуже гармонізує з його втомленими, пришибленими, змученими нервами, прибитими ще змалку втомою од великих лекцій, од мертвоти клясичних язиків, од суворої дисципліни. Замерлі нерви потребували мертвого спокою.

— Ця картина — ідеальна емблема мого життя: вода падає без шуму, колеса крутять ся без стукоту, млин меле без гуркоту. І діло йде, і тихо, мертво... спокійно. А я люблю такий спокій; нерви не виносять турботи... Люблю, щоб ходили в хаті навипиньки, позіхали, затуливши рота. Люблю такий квієтизм життя... хоч такий квієтизм недалечко од соціальної смерти а може й од моральної, підказав розум Ломицькому... але... але... тепер так лучче, подумав Ломицький.

Ломицький кинув оком на м'яке старомодне здорове кресло, що стояло в кутку коло столика. На столику лежала розгорнута книжка. На книжці лежав кістяний ніж. Кресло було помяте на сидінні. Видно було, що тут хтось тільки сидів що, встав і вийшов...

Там сиділа Марусина мати, Марта Кирилівна. Вглядівши в вікно, що до їх іде Ломицький, вона схопилась і втікла в кімнату.

— Як-же вам подобається ваша скарбова служба в контрольній палаті? Мабуть не дуже весела: цифри та цифри та ще цифри? спитала Маруся.

Ломицький не зразу одказав Марусі. Він ніколи не одповідав зразу на питання не подумавши. Цю обережність в словах він постеріг ще на третьому курсі в університеті. Він ще тоді зрозумів, що треба говорити, оглядаючись на усі боки, що небезпечно говорити те, що думає чоловік, що має на мислі... І він сам не чув ся, як з обережного чоловіка став нещирим, а потім і хитрим, а вкінці всього зарані вже зрозумів суття сучасного життя.

— Як скажу, що служба не подобається, то може це

дійти до уха начальника. Коли служиш, то кажи, що любиш службу, бо не підеш в гору... А служба така, що з нудьги здуріти можна, подумав Ломицький.

— Нічого собі... Служба по міні, по моему смаку й характеру. Я люблю математику. Люблю цифри. Це мене навіть забавляє..., сказав перегода Ломицький.

Він усе поглядав на двері. Ждав, що от-от двері одчинять ся, і вийде Марусина мати. А двері не одчинялись. В кімнаті було тихо, але Ломицький духом чув, що там хтось притаїв ся, хтось дише, навіть тихесенько позіхає, закривши долонею рота.

Маруся вийшла в кімнату засипати чай. Вона знов вернула ся в гостинну і причинила за собою двері. За дверима хтось тихесенько чалапав по хаті... А Марусина мати не виходила.

Маруся знов вийшла і винесла два стакани чаю і поставила на столі один стакан для себе, другий перед Ломицьким. Ломицький ждав, що стара от-от вийде в гостинну з стаканом чаю. А вона не виходила.

Вже і чай випили. Поговоривши в двох з Марусею, Ломицький почав задумуватись. Розмова рвала ся. А стара чалапала по кімнаті тихенько, крадькома, і все таки не виходила.

— Може моя сьвятителька і правду казала... погано... подумав Ломицький.

— Ви любите музику та сьпіви? — спитала Маруся в Ломицького.

— Любив колись... і тепер люблю.... — обізвав ся Ломицький.

— Я трохи граю і вмю сьяк-так сьпівати. Ви любите українські пісньї? Я їх багатенько вмю сьпівати, — сказала Маруся.

— Люблю. Коли ваша ласка, то засьпівайте, — обізвав ся Ломицький.

— Ви сами Українець і, здасть ся, херсонський, земляк моєї мамі? — спитала Маруся.

— Еге, — сказав Ломицький.

— Ви певно інтересуетесь українською літературою. В кружку моїх товаришок деякі зацікавились українськими книжками. І я читаю їх, бо й я Українка, тільки мійська. А ви любите українські книжки? — говорила Маруся, щоб чим небудь зацікавити в розмові Ломицького.

— А чом-же! — обізвав ся Ломицький.

Ломицький мав українські книжки, але при людях ніколи не говорив про свої національні українські симпатії. Він навіть не клав тих книжок в своїй квартирі на видноті на столі, або на етаржці, а ховав їх в комоду. Як тільки заборона з Петербурга карала українську літературу, Ломицький тоді навіть не купував їх, а ті, що мав в себе, ховав ще глибше в комору.

Маруся одчинила п'яніно, сіла і просьпівала чистим альтовим голосом кілька українських пісень. Ломицький трохи розворушив ся, повеселійшав. Очи його стали жвавійші, ясніші. Він встав і пересів на стілець, що стояв коло п'яніно. Маруся трохи розчервонілась. Вона трохи соромилась співати. Віка впали на очи. Довгі чорні вії лягли обідками на рум'яні щоки. В Ломицького серце заворушилось. Симпатія прокинулась. Він легенько зітхнув.

Маруся встала і знов сіла на канапі. Ломицький поглядав на двері в кімнату. Двері не одчинялись. За дверима було тихо, як в могилі.

Ломицький встав і почав прощатись. Маруся провела його в прихожу і навіть вийшла за ним у двір.

— Моя мама не зовсім здорова сьогодні... В неї ще зранку болить голова... Приходьте-ж до нас частійше! — сказала Маруся Ломицькому і сміливо подала йому руку ще й потрясла його за руку.

— Спасибі вам... Зайду, зайду до вас, — обізвав ся Ломицький одчиняючи хвіртку.

— Та не гайтесь! Заходьте частійше! — гукнула до його Маруся з порога.

— Гарний хлопець і міні подобаєть ся: тихий, спокійний, добрий, трошки блідий, але лице неначе виточене з мармора, трохи не клясичне... думала Маруся, вертаючись в сьвітлицю; шкода, що мама його не бачила! Цікаво було-б знати, чи сподобаєть ся він мамі? А мамі таки трудно підійти під смак: вона чогось все не хвалить мушци, а найбільше панчів. Чомусь вони їй неначе спротивились...

II.

Маруся вернулась в гостинню і сіла шити, але робота не йшла їй на думку. Нитка в руках плуталась, затягалась

в узи. Марусині думки літали десь инде... неначе сльідком пішли за молодим хлопцем.

Вона згорнула полотно і вийшла в столову. Мати сиділа на стільці коло стола і пила чай з сухарцями.

Марусина мати, Марта Кирилівна Каралаєва, була середних літ, доволі висока, з рівним тонким станом. Довгообразе трохи узьке лице було сьвіже, усе румяне, неначе налите кровью. Навіть руки і довгі суховаті пальці були червонуваті. Невеличкі гострі карі очі блищали гострим блиском. В їх сьвітлив ся і розум і сьміливість і часами проглядали іскри хитрощів і досьвідченого кокетства. На голові в неї подекуди білили ніби срібні нитки і вона дуже намащувала над чолом коси помадою, щоб затаїти ті перші прикмети дохожалих літ.

Маруся сіла проти матери за столом і налила собі ставкав чаю. Їй вже не хотілось чаю, але в неї була думка поговорити про Ломицького з ким небудь, і більше од усього з матір'ю.

Мати одначе пила чай, їла сухарці і мовчала. Сухарці хрущали: білі дрібні густі зуби швидко і проворно працювали. Вона пила чай і не дивилась на дочку.

— Оце несподіваний гість загаєв міні трохи часу. Думала, сьогодні скінчу роботу та й не скінчила... — почала Маруся.

Марта Кирилівна мовчала і якоесь первно хапала сухарці з кошика та ніби ханалась їх класти в свої дрібні мишачі зубки. Ще швидче заходились зуби коло сухарів, неначе вони ханались донивати чай, ханались кудись іти.

Замовкла й Маруся і пила чай мовчки, поглядаючи на матір. Вона й собі взяла сухар з кошика і почала помаленьку його їсти, запиваючи чаєм, хоч їй зовсім не хотілось їсти. Вона скоєса кидала очима на матір. Мати дивилась в куток, на образи, і її гострі очки якоесь неспокійно бігали.

— Я сьогодні йшла до банку і встрілась з деякими своїми товаришками. Нас догнав Ломицький та й провів до самого банку... — знов почала Маруся і підвела на матір свої овальні, ясні й щирі, як у дитини, карі очі. Мати первно вхонила сухарець з кошика і трохи вже не зашихалась ним. Сухарець заскрипів в зубах, неначе десь під помостом хрущала зубками енергічна миша. Очі в Марти Кирилівни стали ще гостріші, ще неспокійніші.

Марта Кирилівна все таки не обзивалась і словом.

— Чи мама дуже голодна, чи хапаєть ся кудись йти в гості... Чогось не говорить... — подумала Маруся.

Допивши стакан чаю і потроцивши усі сухарці, Марта Кирилівна встала і промовила:

— Поїдь лишень на базар, та набери сахару, чаю, рижу, манних крупів, гвоздичного перцю, лаврового листу, бо це все вже в нас повиходило. Чогось міні їсти заминулось... Щось би я їла та й сама не знаю що.... Хочеть ся міні котлетів з горошком. Візьми там в крамницях трохи мяса на котлети та не забудь ся вхопити з фунт зеленого горошку.

— Не про те мама говорить, про що міні треба... — подумала Маруся.

Прозаїчна розмова матери зовсім не потрапляла в етичний тон, який дзвенів в душі молодій дівчини.

— На тобі карбованця. Мої гроші усі вийшли. Решту доклади своїми, — сказала мати і подала дочці карбованця.

Марта Кирилівна мала своїх десять тисяч карбованців, котрі дав в придане її батько, херсонський поміщик. Вона позичила їх за чималі проценти одному поміщикови Молдаванинови, а сама більше жила на доччині гроші, заробляні на службі.

Маруся побігла на базар і незабаром вернулась з провізією. Внесла вона ті закупки в невеличку комірчину, дещо посклала на полицях, дещо повисинала в слоїки, позавязувала, потім позмітала пил з полиць, поставила слоїки на полицях і, виправившись, вийшла до матери в гостинну.

— Скажи, дочко, куховарці, щоб сікла мясо на котлети та варила горошок. Щось міні їсти хочеть ся. Та лучче піди сама в пекарню та доглядай сама. Куховарка мабуть закохалась, бо все пересолоє страву та перешікає та пересмажує.

Маруся наділа білий хвартушок і пішла в пекарню. Вона дивилась за всім в домі, сама провадила хатне господарство, ще й на службу ходила. Мати не любила роботи і більше любила байдикувати та папіроси курити, або швендяла по гостях.

Маруся пішла в пекарню, а Марта Кирилівна одчинила заскляні двері і вийшла в садочок.

Старі абрикоси стояли в цвітї, неначе обсапані білим, трошечки рожеватим пухом. Товсті бруньки каштанів поналивались і лисіли, неначе обмазані сиропом. Вечір був тихий

та теплий, неначе майський. Синє чисте небо на заході світилось, аж лисіло. Червоненькі дрібні хмарки розсипались в небі, неначе дрібний білий лист, облитий рожевим світлом. Щось дівоче, молоде, непорочне світилось в небі і ворушило мрії в душі.

— Коло моєї Марусі вже вьють ся роем паничі на вечерах. А цей Ломицький прийшов до неї в гості, певно закохав ся в Марусю... Може буде сватать, — думала Марта Кирилівна ходячи по саду між пахучими абрикосами.

Марта Кирилівна задумалась, і йдучи по доріжці, зачепила головою гілку абрикоси. Білі листочки розсипались, обсипали Мартині плече й лице. Свіжий весняний цвіт впав на гаряче лице і неначе покропив його холодною росою. Марта Кирилівна почула те делікатне безпосереднє доторкання весни: воно роздратувало її нерви, розбудило дрімаючі мрії.

— Ще чого доброго приченить ся, буде сватати Марусю... А як вона вийде заміж? Я тоді зістанусь в хаті одним одна, як билина в степу. А Маруся в мене всю господарську роботу робить і книжку часом міні читає в зимні довгі вечори, і засьпіває пісень, і заграє. А коли зостанусь сама, пропаду з нудьги... Зятя я не прийму до себе в хату, бо... бо...

Щоки в Марти Кирилівни снахнули. Її лице стало червоне як півонія. Очи запалились і заблищали. І дух весняний, і дівочий чистий кольорит неба, і недавня візита молодого гарного хлопця розбудили в її серці незамерлі дрімаючі інстинкти жіночої душі, незадоволяного жіночого серця, розбудили дрімаючу гарячу потребу палкої натури, потребу любити, вгамувати пал своєї натури, невдоволяної в свій час.

— І знов весна! і знов весна! час мрій! час кохання! Навіщо вона дратує мене, будить мої думи, моє серце? Був і мій час, та минув, думала Марта Кирилівна, ходячи по садку: і я любила і була-б щаслива, та не судилось міні щастя. А як його любила! Його одного, Бичковського. Але він був бідний, незначний урядник. Батько спротивив ся, не видав мене за його. Трапив ся Каралаєв, заможний чоловік, на доброму урядовому місці. Я намовляла Бичковського викрасти мене, була готова втікти з ним на край світа, а він побояв ся бідноти, не схотів... Нікчемний, підлий страхополох! І я зломилася своє серце через його, мусила забути його, вийшла за Каралаєва. Каралаєв прогайнував багато мого добра

і вмер. Зосталась я молодою удовою. Замовкло моє серце. Чи замовкло-ж, чи замерло? І знов весна! і знов весна!.. І в моєму серці ще не осінь... Марта Кирилівна важко зітхнула і сіла на лавці.

— Ні, не замерло серце! Час мій ще не минув. Через нікчемного Бичковського я зненавиділа муштин... і ненавиджу їх... і мушу признатись сама собі... люблю їх; чи то я тільки перед людьми показую, що ненавиджу муштин; і перед дочкою треба проповідувати ворогування до паничів, натякати про їх зрадливість, про легкоту їх серця. Вона молода, пійме віри мій досвідченій. Може вона не схоче іти заміж, і я до смерти житиму з нею, до смерти житиму в спокої, без усякої тривоги, клопоту... А серце все таки чогось ворухить ся, чогось бажає. Це мабуть од весняного повітря та од цього цвітіння абрикосів. А може тим, що я їсти хочу... Коли-б котлети швидше смажили. Цей наскудний ідеалізм серця все мене тревожить тоді, як я їсти хочу. Ох! коли-б хто добрий трапився... коли-б я кого полюбила.

Марта Кирилівна сиділа на лавці, схилила голову й думала. Скляні двері на маленькій терасі одчинились. Маруся в білому хвартусі вийшла з дверей, рівна станом, сьвіжа, як спіла ягода, з червоними повними устами. Мати глянула на дочку, і її взяла задріість, що молода дочка тільки що починала жити й любити.

— Мамо, вже горошок і котлети готові, гукнула Маруся: йдїть вечеряти!

Мати аж кинулась і встала з лавки.

— Оце розносила ся з вечерею! На дворі така поезія, зовсім майська. Зараз іду! Накривай стіл та став тарілки, гукнула Марта Кирилівна.

Вона сіла за стіл і, зачувши дух сьвіжих котлетів та горошку, зовсім забула про поезію і улітала котлети на весь рот.

Другого дня перед вечером Маруся знов сиділа в гостинній шити сорочку. Марта Кирилівна сиділа коло вікна в мягкому креслі і читала книжку. Понїд вікнами майнув Ломницький. Марта Кирилівна поклала книжку на кругленький столик і вийшла в столову. Ломницький увійшов в гостинню і привітав ся до Марусі. І знов вони балакали в-двох, як і поперед, в-двох вишили чай. В кімнаті було тихо і трохи

мертво. Маятник годинника цокав рівно, монотонно. За дверима хтось ходив, обережно ступаючи неначе на випиньки. Хтось позіхав придавляно, вдержно, неначе бояв ся сполохати мертву тишу. Ломицький поглядав на розгорнуту на століку книжку, на кістяний ніж, що лежав на книжці. Він догадував ся, що тут коло столика тільки що сиділа Марусина мати; „тут була, вертіла ся, та не знаю де діла ся“, — думав він словами піснї.

Маруся примітила, що він поглядає на столик, на книжку, на сліди недавнього материчного пробування в гостинній, примітила, що він задумав ся, похилив голову й замовк. Вона сіла за піяніно, трохи пограла, потім засьпівала піснї. Вона ждала, що мати вийде до гостя хоч на часок. А двері не одчинялись: мати не вийшла.

Ломицький почав прощатись. Маруся знов випроводила його аж у двір, аж до хвіртки і просила заходити до неї і вибачити, що мати не вийшла, бо в матері голова болить.

— Якась чудна голова в твоєї матері: коли я прийду, то в неї все голова болить, — подумав Ломицький, прощаючись з Марусею.

Маруся вернулась в гостинну смутна й задумана.

— Мати зумисне вийшла з гостинної, вглядівши в вікно, що йде Ломицький. Вона має щось на умі. Це неспроста. Що це за знак? Чи вона вередує, чи сердить ся? Я й досі ніяк не одгадаю, що за людина моя мати. Вона часом дуже ліберальничає в розмові зо мною, з моїми товаришками: здаєть ся, її розум з охотою висає нові гуманні принципи. Але часом... часом закрутить такого старосвіцького веремія, що я нічого не розберу... — думала Маруся.

Вона вийшла в столову. Мати пила чай, трохи насупивши тонкі густі чорні брови, мовчала і не глянула на дочку.

Маруся довгенько помовчала, а таки не втерпіла, щоб не поговорити з матір'ю.

— Мамо, чого ви втікли од Ломицького? — спитала вона в матері: — може вам не подобаєть ся, що я приймаю своїх гостей та ще й паничів?

— От і вигадала! — обізвалась Марта Кирилівна: ніби я коли забороняла тобі приймати твоїх гостей? Ти вже доросла людина, ти на службі. Маєш право ходити сама, куди хочеш, знатись, з ким хочеш. Я не деспотка і не якась там

придурковата старомодня аристократка, що́ держить дочок трохи не в запері і не дає їм волі. Ти сама добре знаєш, що я людина ліберальна.

— Я це знаю. Але... але все таки я примічаю, що візити цього молодого хлопця вам чогось не зовсім... не зовсім...

— От і не зовсім! Неправда твоя! Я не вийшла до його, бо трохи неначе нездужаю. Так чогось полінувалась балакати з ним, — сказала мати і все таки не підвела очей і не глянула на дочку.

— Коли сказати щирю правду, то я не зовсім люблю компанію молодих паничів. Дорослі, поважні мушкетери — то зовсім нічя річ. То люди досвідчені, з розумом, з енергією. З ними є про що поговорити. Чоловік в сорок, або в сорок п'ять літ — от вінець світа, вінець сотворіння. А тих молодих легкодушів я... не люблю. В їх в голові тільки балі, панни, танці та усяке чортівиння. — сказала Марта Кирилівна.

— Та цей Ломицький, мамо, зовсім не з таківських. Він не дуже любить балі і, здасться, й танцює тільки кадрили тай годі! — сказала Маруся.

— Ногами може і танцює тільки кадрили, а думкою певне чеше канкан. Усі молоді такі; всі вони вітрогони, легкодушні. В їх уся натура ще клекотить, як окріп в казані. Ти їм не дуже йми віру. Я їх добре знаю, — сказала мати, і якось хитро глянула на дочку. — От хоч-би й цей твій гість. Двічі приходить в мій дім з візитом ввечері, убраний в якийсь куций піджак, а не в фрак; трохи не в халаті...

— Але-ж ви мамо не старомодня людина! певно на це не дуже вважаєте.

— Воно так! Я на це не вважаю. Міні це все одно, але він повинен вважати; він повинен! Все-ж таки він знає, що я не мїщанка якась там, а херсонська поміщиця, з панського дому, мала землі, мала панщаних. Він все таки повинен знати честь. А міні? Міні про все байдуже.

Дочка тільки плечима здвигнула.

— Чи не має мама для мене на приміті когось вже не молодого, — подумала Маруся й замовкла. Вона примітила роздражнений тон в розмові матери і замовкла.

— От компанію твоїх молодих товаришок я люблю. Зійдуться до тебе, читають сучасні книжки, говорять про су-

часні ідеї. Це міні до мисли, бо я сама людина з свіжою головою, з молодими свіжими думками. А ті молоді панічі...

Марта Кирилівна тільки рукою махнула і встала.

— До вечера ще далеко. Ти-б краще прочитала-б міні трохи Спенсера. Чогось я краще розумію, як ти міні читаєш, — сказала мати і вийшла в гостинню.

Маруся вийшла й собі слідком за матір'ю, сіла на канапі і почала читати, а часом і роз'яснювати деякі незрозумілі для матери місця... Але мати зовсім не слухала: вона дивилась на стелю і позіхала, злегка придержуючи рот, щоб дочка не примітила. Спенсер був для неї новою модою.

III.

Ломицький вбрався і був готовий йти на чай до Марусі.

— Мабуть не бреше Христина. Щось є! Може й справді Марусина мати чудна. Двічі був я в Марусі, двічі бачив слід її матери в гостинній, а стара неначе все втікає од мене. А забіжу я до Христини та поговорю.

Ломицький увійшов в гостинню Бородавкіна. В гостинній нікого не було. З одчиняних дверей обізвалась Христина.

— То ви, Деяна Антоновичу, — гукнула Христина з своєї кімнати.

— Я, — обізвався Ломицький.

— Правда, маєте до мене діло? А я й знаю яке! Ідть сюди в мою кімнату, бо будемо говорити секрети — гукнула Христина.

Ломицький увійшов в Христинину кімнату. В Христиній хаті неначе жив якийсь бурлака в спідниці. Усе було розкидане, усе лежало не на своєму місці. На столі валялись книжки, голки, заполоць. На ліжку валялась сукня, аксамітове пальто, усе в пуху та в пір'ї. Вишивані розкішні рушники висіли на ліжку, валялись на подушках. Кругом Христини на килимі валялись обрізки полотна, якісь шматочки, клаптики матерії, висмикані нитки канви. Христина ніби сиділа в якогось кублі, як нечепурна квочка в гнізді в обичайці.

— Сідайте та розкажіть! Як-же вас привітала стара Каралаєва? — спитала Христина.

— Хто його знає, як,

— Чи не розібрали, чи що? Це можна було зразу бачити. Ой ви! кваша ви, а не панич!

— Та я її й досі не бачив, — обізвав ся Ломицький.

— Не виходить? — крикнула Христина.

— Не вийшла. І я її й досі не бачив, сказав Ломицький.

— Погано. Молоду ввіймали, а стару трудно ввіймати. Ввіймайте і будете козак! докажете слави! — сказала Христина.

І Ломицький розказав Христині про свої візити і про свої догади, що стара Каралаєва просто втікає з гостинної, як він заходить до Марусі.

— Еге, ви йдете поїд вікнами дому, як заходите до Марусі? — спитала Христина.

— А вже-ж поїд вікнами, бо так приходиться ся, — сказав Ломицький.

— То то й ба! А як іще раз будете йти, то не йдїть поїд вікнами, та закрадьтесь тихенько в хвіртку, щоб і собака не гавкнула, та в прихожу, та шусть в гостинну! Тодї може і ввіймаєте стару птаха в гнізді. Вона любить сидїти в гостинній коло вікна в креслі та ловити очима гав у небі, — сказала Христина.

— Може й ваша правда, — обізвав ся Ломицький.

— Не може правда, а зовсім таки правда! — гукнула Христина. — Хитрий ви, та не зовсім: не зугарні ви, як я бачу, ловити дичину. Памятайте, що нашого брата нелегко ловити: готуйте добрі сільця та западеньки. Стара Каралаєва хитра й досьвідчена птаха з поливяним носом.

— Вже й ви наговорите? — обізвав ся Ломицький.

— А що? обідив ся, що його будуча теща птаха з поливяним носом? Поживете — побачите і згадаєте Христину Степанівну.

— Дай, Боже, щоб не прийшлося згадувати.

— Оттуди к' дідьку! Це добра дяка! Нехай, мов Христина Степанівна вбрешеть ся! Ой, ви!

І Христина без церемонії махнула на Ломицького вишиваним рушником, зачепила його по голові, роскудлала волося і обсипала його голову й плечі повитяганими з взірця штками канви.

— Та й пустусте-ж ви! Зовсім облінили мене штками!

— От тепер ви гарні! Так і йдїть з візитом до Кара-

лаєвої! Але невже ви оце ходили до Марти Кирилівни в оцьому куценькому піджаку? — спитала Христина.

— А тож! А хіба що? — спитав Ломицький: — молода Каралаєва сказала міні, щоб я заходив до неї просто на чай ввечері.

— То молода, а то стара! Не забувайте і про стару. І першу візиту робили ви в цьому куцому убранні? — спитала Христина.

— Ні. першу візиту я робив в чорному сюртуку.

— Гм... Памятайте, що в Каралаєвій сидить дві баби: одна ліберальноюдня, а друга старомодня консерваторка. Ви в куцому піджаку зробили візиту Каралаєвій новомодній, а тепер робіть візиту Каралаєвій старомодній в фрак, в білій краватці і доконче зранку. Ця візита буде для вас безпечійша. Може тоді вона й вийде до вас, — сказала Христина.

— Може й справді так... А в яким-же тоні говорити з нею і чи в ліберальному, чи в консервативному? — спитався Ломицький.

— Для цього майте вже свій хист. Стару Каралаєву сам чорт товкачем в ступі не влучить, — сказала Христина і зареготалась.

— Гм... Але й ви вже дуже по сільській говорите! — сказав Ломицький і задумався.

— Дуже щиро? В мене, що на умі, те й на язиці. А ви в неділю приберіть ся, причепуріть ся і втиють візиту не стенову, чумацьку, а європейську. Та минайте вікна! Та крадькома, навшпиньки до тієї птахи!

— Спасибі вам за раду, — сказав Ломицький і почав прощатись.

— Потривайте-ж, я обскубу з вас оте біле піря, що в вас на голові та на плечах, — сказала Христина і почала оббірати нитки канви з його голови та плечей.

Ломицький послухав Христинової ради, вернув ся в свою квартиру, zostавивши свою візиту до неділі.

Діждавши неділі, Ломицький убрав ся в фрак, надів білу краватку, високий циліндр, ясні рукавички і перед обідом побіг з парадною візитою до Каралаєвої. Він обійшов кругом квартала і підійшов до дому Каралаєвої, минаючи вікна. Увійшовши тихенько в прохожу, він скинув тихісінько пальто і раптово векочив в гостинну.

Марта Кирилівна і справді сиділа в креслі коло вікна і дивилась в вікно. Вглядівши несподівано в гостинній Ломицького, парадно прибраного, вона схопилась з місця. Але тікати з гостинної було нікуди, бо Ломицький трохи не заступив її стежки до дверей. Він порекомендував ся Марті Кирилівні. Гострим очима вона обвела його з ніг до голови і з поважною трохи гордою міною показала йому на кресло. Він сів.

Марта Кирилівна очевидячки з великою неохотою і собі вгніздилась в кресло. Ломицький обвів її допитливими цікавими очима. Він неначе допитувався по її очах, по її убранні, щоб знати, з ким доведеть ся мати розмову.

Марта Кирилівна була убрана в ясно-сіру сукню з густими червоними крапельками. Здавалось, неначе її уся хто покropив червоним огнястим дощем. На грудях лиснів ясно-пунсовий оксамитовий баит і неначе жеврів огнем. Рум'яно-свіже, неначе налите кров'ю лице аж пашіло жаром. Гострі очі блисчали іскорками. Чимсь гарячим, палким тхнуло од усеї її рівної фігури. Здавалось, ніби вона уся от-от займеть ся і спалахне огнем. По всему було видно, що в Каралаєвій криветь ся натура палка, уперта, розумна й гостра. В очах світив ся розум, але без хитрощів.

— Я вже мав честь бути в вашому домі, та не мав і досі счастья познакопитись з вами, — почав Ломицький.

— Моя дочка говорила міні про вас... Я була тоді трохи слаба... В мене, знаєте, мігрена в голові. Як прийде весна, то в мене часто болить голова, — обізвалась Марта Кирилівна. Вас приймала моя дочка, а це все одно, що й я сама. В нас в домі, знаєте, нема старшого й меншого: ми з дочкою рівня. Принаймі я маю такий погляд на взаємини між батьками й дітьми, — сказала Марта Кирилівна з поважною міною.

— Ваш погляд на це діло зовсім сучасний, гуманний, — обізвав ся Ломицький.

— В мене нема того, як буває в других сім'ях, щоб діти по десять разів на день цмокали батька й матір в руку, говорили на їх ви. Нехай дочка на матір тикає: це провадить до свободи, не задавлює, не пригнічує особистости людини, — сказала Марта Каралаєва.

— Такий погляд на хов дітей робить вам честь, — сказав Ломицький.

— Вибачайте... я забула свою роботу на вікні, — сказала Каралаєва.

Вона встала, проворненькою ходою пішла до вікна, взяла з одвірка половину виплетяної панчохи з дротами, знов помаленьку вгніздилась в креслі, щоб не помяти сукиї, і почала плести панчошу, виставивши вперед руки і трохи піднявши їх вгору. Вона неначе показувала молодому хлопцеві: на, мов, дивись, яка я ліберальна! до служби в неділю панчошу плету! Ту панчошу вона почала плести ще на перший день Різдва і до Великодня насилу виплела половину. Плела вона в свята та в неділі ще й до служби при гостях, щоб показати, що вона дуже ліберальна людина і не вважає на празники.

— Це може вас шокірує, що я роблю роботу в неділю? — спитала вона в Ломицького: може ви богомольні?

— Ні, не шокірує, — сказав Ломицький, але на друге питання не одновів і слова.

— Ваш начальник, здасть ся, дуже бгомольний? — сказала Каралаєва.

— Мій начальник, чи і справді богомольний, чи тільки вдає богомольного, бо часто ходить до церкви... в церкві часто стає навколішки і б'є поклони... Як скажу, що я не богомольний, то... часом донесеть ся до начальника, і це міні пошкодить на службі. Може й ця Каралаєва часом і сама йому може... Усе може трапитись. Не годить ся багато про себе говорити. Лучче промовчати, подумав Ломицький і потім промовив: Не знаю, Бог його знає!

— Тут на Басарабії інтелігенція ще дуже примітивна, патріярхальна, дуже бгомольна, — знов обізвалась Марта Кирилівна, мигаючи на сонці дротами.

— Ото! скажіть! — обізвав ся Ломицький.

Ломицькому здало ся, що він десь чув цю фразу, таку саму од слова до слова. Він почав пригадувати і нагадав: цю фразу говорила недавно Маруся, характеризуючи басарабську інтелігенцію. Очевидячки, мати промовляла те, що чула од своєї дочки.

— Оце недавно була я в гостях в одної знайомої. Моя знайома дама з розумом і не без просьвіти: подивитись на неї — зовсім європейська дама. До неї зайшло ще кілька дам. І подумайте собі, що цілий вечір тільки й було розмови, що про

церкви, про монастирі та про чудові образи. Все розмовляли про чуда, які були од чудовного образу Гербовецької Богородиці. Я трохи не вмерла з нудьги! Дві дами прийшли в гості в чорних сукнях і з чотками в руках. Чи повірите! Міні зда-ло ся ніби я зайшла в папаянський монастир в гості до чер-ниць.

Марта Кирилівна зареготалась з усеї сили своїх здоро-вих грудей так голосно і дрібно, що сповила своїм реготом усю гостинну.

Маруся стояла в другій кімнаті і через двері чула всю материну розмову.

— Що це мама говорить Ломицькому? Сьміється з бо-гомільних басарабських дам, а сама на минувшому тижні їздила на богомілья в Гербовецький монастир до чудовного образу Богородиці, одвезла пять здорових свічок, три фунти ладану і це все дала на церкву. Я сама купувала ладан і свічки в Одесі. Гм... моя мама таки добра брехуха. Гм... гм... це диво... А може вона тільки чванить ся своїм лібералізмом перед мо-лодим хлопцем, — подумала Маруся.

Маруся вже насторожилась виходити до гостя, але по-чула, що од тих чваньковитих і брехливих слів матери почер-воїла. Вона глянула в дзеркало: щоки горіли огнем од со-рому. Підждавши трохи, поки простигли щоки, Маруся виї-шла в гостинну.

Ломицький встав з кресла і проворниенько, по-джентель-менськи, навіть трохи по-офіцерськи прискочив до Марусі і цокнув за каблуками. Маруся широко розкрила на його очі. Фрак, циліндр в руці, ясно-жовті рукавички, джентельменська зовсім недемократична манера Ломицького, потім підслухана брехня й чваньковитість матери й її веселий регіт, блиск її очей — все це неначе туманом повило її очі. Сьвіт сонця лив ся через двоє вікон і заливав блиском гостинну, і при тому ясному південному сьвітлі Маруся ще ніби виразнійше примітила якусь фальш, котрою ніби сповилась уся гостинна і одбивалась на лиці матери і навіть в тихих карих очах Ло-мицького. Чесній, правдивій дівчині стало чогось ніяково.

— Що це ви з такою парадю до нас? — вихошлось слово в Марусі проти її волі.

Ломицький спустив очі і стояв мовчки. Він і сам не знав, що на те сказати.

— Я бував у вас у будень, а тепер неділя ще й свята... — насили спроміг ся він знайти сяку-таку одмовку.

— Ха, ха, ха! — зареготалась Марта Кирилівна. — Ви, як я бачу, чоловік старого стилю, хоч на літа й молоді. В вас, бачу, ще є якісь будні й свята. Сказати правду, ви мене трохи налякали своєю парадюю. Ми не стародавні аристократи, а люде нового часу. Ви, будьте ласкаві, заходьте до нас в простійшому уборі. Мене оцей фрак та циліндр не тільки шокірує, а просто таки лякає. Я людина сучасія і показної паради не люблю.

Маруся широко розкрила очі на свою маму. Вчора мати нарікала, що Ломицький прийшов в гості до їх в піджаку, неначе до міщан, а сьогодні сьпіває зовсім в инчий тон і трохи не лає Ломицького за той фрак. Вона знов почервоніла.

— Що це за знак, що сьогодні на маму напала якась пронасниця фальши? — подумала молода дівчина.

Марта Кирилівна несподівано позіхнула дуже вже демократично і навіть рота не затулила рукою. А не затулила вона рота мабуть тим, що в неї зуби були білі й дрібненькі.

— Отже я не зовсім виспалась, — сказала вона до Ломицького.

— Може вчора в вас були гості? — спитав Ломицький.

— Ні, ми сами вчора ввечері були в гостях. А там зібралась компанія, зовсім міні не до смаку, — сказала Марта Кирилівна.

— Цікаво знати, який-то в вас смак до людей, — подумав Ломицький.

— В нас в гостях усе грають в карти, а ви мабуть не любите карт? — обізвав ся Ломицький.

— Не люблю тих карт, хоч і сама поневолі часом мушу грати, як силою посадять, — сказала Марта Кирилівна: — та там і в карти грало не багато гостей, але, знаєте, зібралась компанія стареча, усе лісі дїди та баби. А їх розмова була усе стареча, дуже вже пісна, пилипівчана. Я більше люблю компанію молоду; і люблю компанію молоду не тоді, як вона танцює та сьпіває, а люблю ті змагання молодих людей про висчі питання, ті світлі сучасні питання. Слухала-б та говорила цілий вечір. Ця розмова припадає міні до смаку. В цьому ділі в мене з Марусею один погляд. Ломицького трохи стревожив цей смак Марти Кирилівни і самої Марусі.

— Часом до нас посягають ся Марусині товаришки, то в їх усе дебати, та розмови, та змагання про нові...

— Про нові ідеї, — додала Маруся, неначе підказала.

— Про нові ідеї, а пайбільше знаєте про нові... — тягла далі Марта Кирилівна і неначе запикувалася, кеначе со- ромилася говорити далі, щоб не видати секрету.

— Про нові принципи, — знов неначе підказала Маруся.

— Про нові... про нову науку, нову віру, — тягла далі Марта Кирилівна.

Ломицький зовсім стревожив ся, — почувши про ті нові принципи та ще й про якусь нову віру в такому затишному закутку. — Ще мав гадку схватись од тих ідей в цьому затишку, а тут тобі на! якась нова віра! — подумав він.

— Збрехала сьвятителька Христина! В цій Каралаєвій сидить не дві баби, а одна і визначаєть ся ясно й релефно: баба ліберальна. От тобі й на! Коли-б часом і дочка не була така ліберальна... а то... — подумав Ломицький.

— Ви, мамо, вже геть-то піднімаєте нас на високий пьедестал. Ми стоїмо зовсім таки не на пьедесталі, а на землі, як і усі люде, — обізвалася Маруся.

В Ломицького трохи одійшло од серця. Йому зовсім не хотілось, щоб його будуча жінка стояла на високому пьедесталі, та ще, борони Боже, і його тягла на той пьедестал на показ сьвітові...

— Ох краще було-б жити так, щоб тебе ніхто не знав, не видав, щоб про тебе ніхто навіть не чув, що ти й на сьвілі живеш, щоб ніхто не знав, які думки ворухать ся в твоїй голові і як вони ворухать ся, — подумав Ломицький.

— Ми, здаєть ся, земляки? на одному ступу зросли? в чумацьких краях? — несподівано спитала в Ломицького Марта Кирилівна українським язиком.

— Земляки. Я родом зза Дністра, з Херсонщини, — сказав Ломицький і знов почув, що його душа стревожилася.

— Я люблю свій язик, а ще більше люблю українські пісні. А ви? — спитала Марта Кирилівна якось одрубчато.

— Вишитує... здаєть ся, вишитує... Щось є! Ліберальничає й вишитує... Може вона потайна жандармка... Спитала навіщоє про це діло і так несподівано, неначе з тину ввірвалася, — подумав Ломицький.

— Чом-же... — сказав Ломицький так, що його одповідь можна було погнути трохи сюди, трохи туди.

— Одначе ми годуємо гостя словами, а не колачами, — сказала Маруся.

— Час кофе пити. Біжи, Марусе, та принеси нам кофе, — сказала Марта Кирилівна і її голос став різкий, приказуючий.

Маруся принесла кофе. Марта Кирилівна почухала чоло дротиком і поклала панчошу на столі.

— Сідайте ближче до нас, до стола, — сказала Марта Кирилівна і показала рукою на порожнє місце перед столом.

Ломицький сів коло стола. Маруся поставила перед ним стакан кофе, а сама сіла на софі рядом з матірью. Ломицькому здавалось кофе таке смачне, якого він із роду не пив. Проти його на каналі сиділа Маруся. Проти своєї червоновидої матери вона здавалась пишною, делікатною трояндою, або білою лелією. Ще ніколи її матове лице не здавалось йому таким делікатним, ще ніколи для його не горіли її здорові подовжасті очі таким тихим, ясним рівним світлом: вона була рада, що її мати посиділа, привітно поговорила і ласкаво обійшлась з Ломицьким, була весела і навіть реготалась.

— Хоч накидала мама повну хату фальші, але, здасть ся, Ломицький принав їй до душі, — думала Маруся, допиваючи кофе і втираючи свої повні, як вишня, та червоні, як черешня, уста маленькою серветочкою, вишитою червоними взірцями.

А справді, Марта Кирилівна розбалакалась і ліберальничала, щоб почванитись перед молодим хлопцем і показати, що вона ще молода і тілом і душею. Вона молодилась своїм лібералізмом.

Випивши кофе, Маруся взяла стілець, сіла рядом з Ломицьким і почала з ним веселенько розмовляти. Матери це не сподобалось.

— Марусю! візьми стакани та однеси в столову, — сказала мати.

Маруся встала, однесла стакани, вернулась і знов сіла поруч з Ломицьким. Ломицький повернув стілець і сів лицем до Марусі. Вони знов почали любенько балакати. Мати мовчала, шлепа панчошу та в ряди-годи кидала допитливим оком на дочку. В Марусі розчервонілись щоки, заблищали очі. Тихий Ломицький і собі розговорив ся, став жвавіший. Він нечаче заметив ся од Марусі веселістю та енергією.

— Отже цей молодий хлопець подобаєть ся Марусі, — думала Марта Кирилівна: — Як в неї заблещали очі! Як ллєть ся розмова! Отже ще приченить ся до Марусі... а вона може з'охотить ся та й виїде за його заміж... Погано міні буде без Марусі... Цц...

Марта Кирилівна почула, що її розбірає злість на Ломицького і на Марусю. Вона підвела очі і несподівано крикнула на дочку:

— Піди лишень в пекарню та подивись, щоб куховарка часом не пересолила котлетів! Та не забудь ся перемити стакани!

Ломицький витріщив очі з дива: Марта Кирилівна крикнула різким голосом, неначе ворона кракнула. Пісьля її веселого щебетання та криклива фраза якось свиснула, неначе куля.

Маруся з великою нехіттю підвела ся з стільця і виїшла. В Марти Кирилівни дротики швидче заворушились в руках. Вона насупила тонкі брови, міцно стулила уста і сердито виїлась очима в панчошу, неначе сердилась на неї.

— Ого! не все, мабуть, так щебече стара, як тільки що зо мною щебетала, — подумав Ломицький; — може Христина і правду казала, щось з Марти Кирилівни неначе виглянула друга баба...

В сьвітлиці стало тихо. Ломицький мовчав і поглядав на двері. Він ждав Марусі.

— Який-же в вас начальник? чи добрий чоловік? чи робочий? чи може... тільки вміє кричати та принукувати, та поганяти? Знаю я ті начальства! Більше шпіони, ніж робітники: Знаєте, їх наставляють більше задля того, щоб сьлідкувати за урядовим людом, а не задля того, щоб діло робити, — сказала Марта Кирилівна.

— Вивідує... знов вишитує. Певно, хоче вишитати, чи поважаю я начальство... Треба стерегтись, — подумав Ломицький.

І він почав хвалити свого начальника, але так хвалив, що аж перехвалив на один бік.

Марта Кирилівна знов розговорилась, але Ломицький примітив, що тон її розмови вже був инчий, холодніший, як ті фарби в мальованні, котрі кладе маляр на густі затінки під скелями та під високими горами. Він тільки ждав, поки виїде Маруся, щоб попрощатись. Маруся виїшла. Ломицький встав

і почав прощатись. Марта Кирилівна подала йому руку і ще холоднішим неначе сьніговим тоном промовила:

— Сподіваюсь... що ви в нас... не останній раз. Але в душі вона гаряче бажала, щоб то був останній раз.

Маруся провела Ломицького в прихожу. Ломицький раденький вертав ся до дому. Марусина мати поговорила з ним веселенько, любенько і навіть просила заходити. Тільки чогось остання її гостра фраза все чула ся в його вухах, як вороняче крикання, неприємна, віщує зла і робляча диссонанс в гармонії її ліберальної розмови.

Ломицького встрітила Христина і все дочиста винитала в його. Вона зацікавилась його романом, бо була дуже охоча й ласа до таких романів.

— Цікаво було-б розворушити роман і самої Марти Кирилівни. Я-ж знаю її давній роман з Бичковським, як-то кажуть, од дошки до дошки. Бичковський швидко буде в брата в гостях. Покличу я в гості і Марту Кирилівну. Вони не бачились вже може років з п'ятнадцять. Як-то вони тепер стрінуть ся? — подумала Христина.

IV.

Через тиждень Христина зайшла перед обідом до Марти Кирилівни.

— Марто Кирилівно! Я оце забігла до вас за маленьким ділом, — сказала Христина.

Марта Кирилівна так зацікавилась, що забулась вхонити в руки свою недоплетяну панчошу.

— З яким ділом? — спитала вона.

— Даю вечір в брата. Нудьга мене бере така, що не знаю де дітись. Заходьте до мене! пограємо в карти.

— Спасибі вам. Але я не люблю карт: це забавка не серйозна, не до лиця поважним старим людям, — сказала Марта Кирилівна.

— От і вигадали. Які-ж ви старі? То це й я стара, по вашому?

— Ви що ніче. Вам ще можна й заміж вийти. А я знов що ніче, — сказала Марта Кирилівна і зробила поважну міну.

— Як-же то ви що ніче? І міні можна ще вийти заміж

і вам можна. Ми-ж однолітки, або коли ви ще й не молодші од мене.

— Молодча... на шість місяців, здасть ся, — обізвалась Марта Кирилівна.

— От бачите! Вам саме заміж йти другий раз. А я накликала женихіві для себе і для вас.

— І годі вам! В вас все жарти, — крикнула кокетна Марта Кирилівна.

— От побачите! Накликала я і вусатих, і бородатих, і сивоволосих і лисих, як облизаний макогін! — говорила і разом реготалась Христина.

— О цур тим лисим та сивобородим! Цих я не хочу. Цих беріть собі! — говорила й реготалась й собі Марта Кирилівна.

— Нехай буде й так! Я візьму й лисих. А сивобордих складемо в архів тай двері запечатаємо: цих і я не хочу. Я накликала таких Юпітерів Олімпійських, що ви з дива вмерте, або... або... заміж підете, — тріщала й реготалась весела безробітня удовиця.

— Коли накликали Юпітерів, то вже приїду та подивлюсь, хоч скажу вам, що вважаю на усіх тих Юпітерів і Анольонів, як на варварів, — сказала Марта Кирилівна вже з поважною міною.

— Не бійтесь! приїдете, побачите і зміните свою неправдиву думку. Юпітерів в мене на картах буде доволі. Треба до їх і Юнон та Діян, а то чого доброго без Юнон мої Юпітери порозбігають ся та з нудьги втечуть на Оліми, — сказала Христина.

— О, ви правдива Діяна! А з мене яка-ж там Діяна, — обізвалась Марта Кирилівна ще й губи закончила, але хитренько поглядала на Христину. Вона ждала, що на це скаже Христина.

— І годі вам! Ви то й є правдива Діяна. Цьвітете, як повна рожа. Румянець на всю щоку! І лицем не старі і душею молоді! Годі вам Лазаря сьнівати! Ще й заміж підете, — говорила Христина.

— Ідїть ви попереду, показуйте стежку, а тоді й я за вами, — сказала насьмішковано Марта Кирилівна.

— А думаєте не пішла-б? Хоч і сьогодні, як би хто гарний приченив ся... Піду з вискоком, та й вас за собою поведу.

Обидві удовиці реготались, аж заливались од сьміху. Насьміявшись вволю, Христина попрощалась з хазайкою й виїшла.

— Христина каже, що в неї будуть на картах Юпітери. Цікаво подивитись на ті вінці сотворіння. Я люблю таких, та й може... трапить ся хто... А чом-би міні не вийти заміж? Я ще не стара на літа, а на виду зовсім молода; і мислями і ліберальними поглядами я зовсім як панна... — подумала Марта Кирилівна і почала зшукувати та оглядати свої убори: дочки не візьму, бо там певно буде Ломницький. Ой той міні Ломницький! Як-би його одбити од своєї Марусі?

Вечері Марта Кирилівна пішла на вечерок до Бородавкіна, в котрого тоді жила Христина. Вона прибігла ще зарані. Гостей ще не було. Бородавкіна попросила Марту Кирилівну в столову, де пили чай. Христина сіла й собі проти неї і цікавим оком поглядала на неї та переглядалась з своїм жартовливим братом. Вона запросила до себе на вечір Плятона Адріановича Бичковського, давнього жениха Марти Кирилівни. Її брала цікавість подивитись, як вони стрінуть ся.

Почали збиратись гостьї, все приятелі Бородавкіна. Бородавкіни був чоловік дуже добрий і симпатичний, але дуже любив погуляти в смак, пограти в карти і попянствувати. В його була своя гуляча компанія. До тієї компанії належало чимало нежонатих урядників та офіцерів; до тієї гулячої компанії належав і Бичковський. Він пробував на службі в Бендерах і приїхав в гостьї до Бородавкіна.

Перегода в одчиняні наветіж двері увійшов якийсь немолодий інтендант, з білою, як молоко, головою. За ним виступав другий інтендант, з головою лисою, як облизаний макогін. Після їх прийшов капітан, високий та сухий, схожий на Дон-Кішота. Прийшло ще два пузаті урядники, старі кавалери, з червоними неначе понеченими щоками.

— Ну, ці Юпітери міні не до вподоби! — подумала Марта Кирилівна: — Я них усіх оддала-б Христині; вже дуже полиняли й пооблазили.

В гостинній за дверима почувалась важка хода, як дошки помосту трошечки вгинались під чиймись ногами. В дверях з'явив ся Бичковський, високий, плечистий; широкі груди випнулись вперед. На круглій голові стреміли конницею чорні кучері, подекуди присипані піби срібними нитками. Густі, чорні брови неначе прикривали здорові подовжасті карі очі. Довгі

вуси висіли аж до плечей, як два батоги. Од його міцної фігури неначе бризкало здоров'я, лила ся сила. Рукі й товсті пальці були такі здорові, що сміливо переломили б залізяку. Помаленьку й повагом не йшов, а неначе сунув ся Бичковський до стола, де сиділи гостьї.

Марта Кирилівна вгляділа його в дверях і здалека не впізнала.

— Оце, так правдивий вінець сотворіння! Оцеї так Юпітер, як його малюють на картинах! Ну та й плечі! А голова! а руки! а груди! — думала Марта Кирилівна: — Ні, Христина мене не дурить! Не всі тут Юпітери лисі та сиві.

Бичковський прийшов до стола. Христина й її брат Бородавкин встали. Бичковський привітав ся з ними і заговорив. Марта Кирилівна впізнала його.

З того часу як Бичковський сватав Марту Кирилівну минуло девятнадцять років. Бичковський після того виїхав деє на службу і Марта Кирилівна навіть забула про його. Два роки перед тим Бичковський з'явив ся в Бендерах: він перейшов туди на службу в ідтенданство. Марта Кирилівна чула, що він служить у Бендерах, але її ні разу не довело ся з ним стрінутись і бачитись.

— Той та не той, — подумала Марта Кирилівна: — Тепер він схожий на колишнього молоденького Бичковського, як батько на сина... Але, яка стала фігура! Фу! фу! Вінець сотворіння! Правдивий вінець!

Бичковський подав усім гостьям руки. Зоставалась одна Марта Кирилівна. Бичковський витріщив на неї очі, як корова на нові ворота і, очевидночки, думав: чи знайома, чи незнайома. Деє неначе бачив... Чи неначе колись міні снилась така фізіономія.

— Марта Кирилівна Каралаєва! — рекомендувала Христина.

Бичковський подав їй руку і засьміяв ся. З під чорних вусів блиснули рівні міцні зуби.

— А ви мене не впізнали? — сказала Марта Кирилівна.

— З початку був не впізнав, а потім зараз догадав ся, — сказав просто Бичковський і важко сів на віденський стілець. Стілець затріщав од великої ваги його корпусу.

Марта Кирилівна стала червона, як жар. Вона любила

вбіратись в оригінальні та все якісь гарячі червонясті убори. І тепер на неї була ясно-сіра сукня з червоними смугами, котрі вили ся зверху вниз зігзаками. Ті зігзакі завширшки на палець, неначе блискавка, вили ся і спадали по усій її фігурі зверху до низу. Ясно-попсові бантики на шії та на грудях жевріли, як жар. Марта Кирилівна почервоніла. Щоки зайняли ся. Її румяне лице її червоні руки ніби палали серед тих червоно-гарячих зігзаків її сукні.

Христина не зводила очей з Марти Кирилівни та з Бичковського: вона бавилась старим романом, що́ був на поготові поновитись. Її хотілось знати, що то з того вийде?

Марта Кирилівна пригадала, що Бичковський не схотів з нею тікати та повінчатись. Вона і тепер сердилась на його. Сердито поглядала вона на його і очима неначе говорила йому докір.

— Покинув мене! не схотів зо мною втікати! А яким счастям я тебе надарила-б! — неначе говорили її очі.

Але Бичковський не вмів мабуть читати такого дрібного друку в очах Марти Кирилівни: він з великим анетитом пив чай і зашпав рот кределями.

— Але-ж і фігура! Як виріс, вилюднів! Які плечі! Яка краса в тих плечах! Ото, якби на його плечі намостити широкі еполети! Ото була-б цяця! Оце правдивий вінець сотворіння. Зевс! Ідеал чоловічої сили та краси! — думала Марта Кирилівна і почала кидати з очей солоденькі проміння на вуси її очі того Зевса.

Але Зевс вже її не дивив ся на свою покинуту Геру. Він говорив і жартував з Христиною. Марта Кирилівна так розсердилась на свого древнього Зевса, що була готова вхопити його обома руками за вуси і скубути його з усієї сили.

— Підлий ти, підлий! покинув мене! Усі вони такі варвари, пянуги, картьожники! — думала Марта Кирилівна і сціпила руки в кулаки. З нею трохи не стала істерика. Похалом дошла вона чай, встала зза стола і вийшла в гостинну. Вона чула, що її щоки горять, аж нашать, усе тіло неначе в огні од неприємних згадок, од злості. Одчинивши вікно, вона сіла коло вікна і сперлась на одвірок. Сьвіже, здорове повітря трохи прохолодило її гаряче лице.

В сьвітлицю увійшла Христина. Вона очевидячки шукала Марти Кирилівни.

— А ви тут? дивитесь в вікно та милуєтесь зорями? Поезія, поезія! Ой ще не минув час вашої поетичности! Ходім лишень та приступим до поезії не такої ідеальної, як зорі. Час сідати за карти, — сказала Христина і взяла Марту Кирилівну під руку та й повела в одну невеличку кімнату. Там стояв столик. За столиком сидів Бичковський та Бородавкин. Два стільки стояли порожні очевидячки для Христини та для Марти Кирилівни.

— От і наші партнери! — сказала Христина.

Марта Кирилівна кинула на Бичковського сердитими очима. Вона ждала од його більше привітності, ласкавости, сподівалась чогось більшого, а тепер постерегла, що він зовсім збайдужнів до неї і навіть забув її. Вона почула, що й тепер її руки аж сверблять, щоб вхопити Бичковського за вуся і добре з усієї сили поскубти.

— Не маю чогось охоти грати в карти, — сказала Марта Кирилівна.

Вона крутнулась швидко, по-панянському на одному місці, вийшла з кімнати і сіла за другим столом в світлиці: вона пристала до ничих партнерів.

— Не вдалось звести їх до куні. Але я таки їх зведу, поновлю роман... А Марті Кирилівні таки хочеться поновити роман, — подумала Христина.

Після вечері вінці сотворіння вишили добре, але так, що могли ще повертати язиками.

— Бичковський! ходім в мою кімнату, я покажу вам одну цікаву археологічну річ, — сказала Христина до Бичковського.

— Ходім, побачим, яка там в вас цікава археологія, — сказав Бичковський.

Христина взяла його під руку і повела в свою спальну кімнату.

В спальній кімнаті над ліжком Христини висів на стіні прездоровий килим. Його вишивали ще за панщини двірські дівчата для Христининої матери. Килим був вишитий гарусом та шовком. Робота була чудова. Кругом килима вила ся широка смуга, вишита роскішними рожами усяких кольорів, оргініями, леліями та маківками. В середині був вишитий чорнявий трубадур-лицар. Він грав серенаду на якійсь чудернацькій кобзі, сидячи на каміні під вікнами середньовікового ши-

частого замку, а на балконі сиділа лицарша, спершись на ґратки. Килим таки добре полиняв, але малюнок ще й тепер визначував ся дуже добре й виразно і був артистичньої роботи.

— Як вам подобаєть ся ця археологія? Правда, тепер і в Перзії не знайти таких килимів? — спитала в Бичковського Христина.

— Сказати правду, я й не розберу, що на йому повишивано: чи лїс, чи хата. Неначе по середині стоїть копиця сїна, і ворона сидить на копиці, — обізвав ся Бичковський лунаючи трохи вже паними очима.

— Ей ви! Тюхтій Іванович! Ви сами — копиця сїна! Яка там копиця сїна? То трубадур сьпіває серенаду під балконом замку. Дивїть ся, який кучерявий! Достоту такий, як ви! — сказала Христина: — От я приведу сюди очі, го-стрійші од ваших.

Христина крутнулась і через одну хвилю привела під руку Марту Кирилівну і поставила її рядом з Бичковським перед килимом.

— Правда, ви й досї не бачили моєї дорогої археологічної річи. Гляньте на цей килим! Правда, пишна робота? Варто оддати в археологічний музей! — гукнула Христина.

Вона крутнулась, вискочила з кімнати ще й причинила одну половину дверей. Бичковський і Марта Кирилівна зостались в-двох і дивились чогось на килим.

— Гарна робота, — обізвалася Марта Кирилівна.

— Нічого не розбираю. Якась плутанина... — обізвав ся Бичковський.

— Тямите ви! Плутанина! — сказала проворно і сьміливо Марта Кирилівна і сіла на стільці.

— Сїдайте-ж! — показала вона рукою на стілець.

Бичковський сїв.

— Давно ми бачились... а тепер ізнов довелось нам побачитись, — почала Марта Кирилівна.

— Гора з горою не зійдеть ся, а чоловік з чоловіком зійдеть ся, — обізвав ся Бичковський і витріщив очі на Марту Кирилівну.

Це дуже сподобалось їй. Її в вічі знов впали широкі, чаруючі плечі Бичковського.

— Треба-б знов розпочати з ним роман. Можна-б і за-

між за його вийти: фігура! плечі! роскіш! І я не zostалась-би сама в хаті, — подумала Марта Кирилівна.

— Я чула, що ви й досі ще не оженились? — спитала в його Марта Кирилівна.

— Ні, не оженив ся, — обізвав ся флегматично Бичковський.

— Чом-же ви не оженились? Не знайшли щирого серця? щирої, гарячої душі?

— Гарячої душі не знайшов, — механічно обізвав ся Бичковський.

— А я і заміж пішла і дочку маю...

— І удовою zostались та вже й давно, — обізвав ся Бичковський.

— Чув, підлий, що я удова і не приїхав мене сватати. Треба-б його оженити з собою... хоч силою. Коли-б Христіна помогла, — думала Марта Кирилівна.

— Що-ж, ви розбогатіли? Без жінки, без сім'ї вам чоловікам і грошей нема де дівати. Певно склали в банк великі капітали?

— В кишені маю п'ять карбованців. Тепер це всі мої капітали, — муркнув Бичковський.

— Чудово! Ні жінки, ні грошей! А я, хвалить Бога, і дочку красуню маю і гроші маю, і дім маю, і живу щасливо, як у Бога за дверми, — сказала Марта Кирилівна.

При цих словах Бичковський насторожив вуха і покрутив вуси. Розмова про гроші очевидночки припала йому до смаку.

— Як ви, Плятоне Адріановичу, вилюдніли, виресли і вгору і вишир! Я вгляділа вас і з початку не впізнала: такий з вас козир став! Ще довго будете заморочувати голови дамам. А я здорово змінилась? Ви мене впізнали? — спитала Марта Кирилівна і прижмурила свої гострі очки.

— Ні, не впізнав, але швидко догадав ся, що то ви, — муркнув Бичковський.

— Що-ж я? дуже постарілась? стала зовсім бабою? — спитала Марта Кирилівна і підняла вгору тонкі брови ще й дрібноенько зареготалась.

— Ви стали тепер червоні, а колись були білі, — знехотя обізвав ся Бичковський.

Марта Кирилівна ще дужче зареготалась.

— Гарні компліменти говорите дамам. Що-ж то, по вашому: Чи гарно, чи погано?

— Ні гарно, ні погано. Але ви ще цвітете і не вянете. Я думав, що ви звяли, — сказав Бичковський.

— Кажуть люде, що я не звяла, хоч, може і не процвітаю. Чи мали-ж який роман на своєму віку? Певно мали стільки романів, що їх усіх і не списати? — спитала Марта Кирилівна.

— Хто його зна. Не памятаю. Позабував, — сказав Бичковський і витріщив очі на килим, неначе розглядав трубадура з бандурою.

— Що це ви так придивляєтесь до того трубадура, чи археологією інтересуєтесь, чи тією лицаршою, що сидить на бальконі.

— Більше археологією, — знехотя обізвав ся Бичковський.

— Невже ви так встигли зачерствіти, що тільки інтересуєтесь археологією та мертвими мальованими лицаршами? — чеплялась Марта Кирилівна.

Бичковському обридла вже та розмова про гарячі душі та мальованих лицарш. Йому хотілось випити з компанією, а Христина одбила його од веселої компанії і трохи не замкнула в хатині, а Марта годує його розантичними солодощами.

— Може ви інтересуєтесь чим инчим, а я вас тут держу? Може час випити по чарці? — спитала Марта Кирилівна.

— А час-би вже й випити. Ви правду сказали.

— І я з вами випю! Нудьга мене бере серед цієї старечої невеселої компанії, — аж гукнула Марта Кирилівна.

— От і добре! Ходім та вишьємо вкупі! Я таких люблю.

— І я таких люблю! З такими і на сьвіті жити веселіше! — гукнула Марта Кирилівна і схопилась з стільця.

Вона підроблювалась під смак Бичковського. В її душу впала думка і справді знов розпочати роман з Бичковським, котрий міг стати її в пригоді.

Марта Кирилівна кокетно одіхнула обидві половинки дверей і проворненько, якомсь пустуючи, вискочила в гостинню. За нею повагом вийшов Бичковський. В столовій кругом стола сиділи Юпітери та лисі вінці сотворіння, і хилили хто пиво, хто вино стаканами. Марта Кирилівна сіла поруч з Бичковським і налила стакан вина для себе і для Бичковського. Бич-

ковський підняв стакан до Марти Кирилівни. Вона підняла і свій стакан і цокнула ним об стакан Бичковського. Хоч вона і не любила пити, але ради Бичковського вихилила повний стакан, ще й другий налила. Вона була рада, що знов своєю особою зацікавила давнього жениха.

Бичковський розвеселив ся, навіть розговорив ся. Марта Кирилівна присунулась до його близенько і пильно дивилась йому в вічі. Вона розчервонїлась, розгорїлась. З червоним лицем, з червоними руками, в понсових бантах, в червоних зигзаках взорця своєї сукні, вона вся ніби горїла, як неопалима купина. Вона прикинулась веселою, навіть трохи гулячою, говорила дрібно, весело, безперестанку та все зачіпала Бичковського.

— Весела баба! ще веселїйша стала, ніж тоді, як була панною. І компанїю держить добре: п'є вино таки гаразд. Та й видно, що й жар в неї ще не прохолов: як розчервонїлась! — думав Бичковський.

— Як-би до його причепитись... дати йому знати, що я й заміж за його пішла-б. Чи не торкнути його ногою під столом... Але він тепер не розбере, хто його торкнув черевичком, бо кругом стола сидить багато Зевсів та ще й п'яньких. Або напишу до його лист... наче-б то давня приятелька... Або чи не підмовити Христину, щоб йому натякнула, — думала Марта Кирилівна, сьорбаючи вино з стакана.

Христина поглядала на Бичковського та на Марту Кирилівну і тільки осьміхалась, переглядаючись з жартовливим своїм братом, Бородавкином.

Тимчасом Юштери налигались амброзії так, що вже й міру перейшли. Вони боялись, що не дійдуть до Олімпу, тобто до дому, і почали прощатись.

Попрощалась і Марта Кирилівна. Вона двічі подала Бичковському руку на прощання і здушила його за руку, скільки в неї було сили.

— Навідайтесь-же до давньої знайомої. Не забудьте! Я вас жду, — просила вона Бичковського.

— Навідаюсь, доконче навідаюсь, — белькотав Бичковський, ледви стоячи на ногах.

— Завтра заходьте до мене на сьїднання. Я покажу вам свою дочку. Чуєте? Я вас ждатиму, — сказала Марта Кирилівна на прощанні.

— Добре, зайду на сьнідання, — говорив п'яненко́ий Бичковський. Він в той час і не розбирав добре, чи це в Кишиневі його просять на сьнідання, чи в Бендерах.

Другого дня Марта Кирилівна ждала візити Бичковського. Вона звеліла Марусі готувати кофе і сьнідання, послала взяти доброї горілки та міцного вина. Маруся одягла ся в чорну сукню. Марта Кирилівна вгляділа її в чорній сукні і в неї майнула думка одягти ся в убрання яєних кольорів.

— Маруся в чорному убранні наче постарілась на два три роки. Одягну ся я в сіреньке та в біле і... помолодчаю на років пять або й шість. Вчора я з'явилась йому ніби в огні та в палкому жару. Сьогодні з'явилась йому в легких зефірах. Може він тепер любить зефіри. Це буває в тих дохожалих вінців сотворіння...

Марта Кирилівна одягла ся в легеньку делікатнього сіренького цвїту сукню, накинула білу мушлінову блюзу, але таки не втерпіла: накидала свого коханого огню та жару на убір: пришила на грудях понсовий букет і на шию почепила вузеньку понсову оксамітову стрічку.

— Зефіри зефірами, а полум'я все таки краще, — думала Марта Кирилівна: — Нехай тхнуть зефіри весняним духом, але нехай натякають, що за весною стоїть палке літо.

Убравшись і причесавшись, Марта Кирилівна поехала по кімнатах і все виглядала в вікна. Вже настала дванадцята година. Вже й сьнідання було готове. Вже Маруся і кофе поставила на плиту, а Бичковський не приходив. Марта Кирилівна ходила по гостинній неспокійна, тривожна. Вже годинник вдарив першу годину, а Бичковський не приходив.

Марта Кирилівна почала сердитись, пішла в пекарню, заглянула в кострулі, навіщоє вилаяла куховарку, понюхала кофе і чогось причепилась до Марусі. Вже годинник вдарив два, а Бичковського не було. Марта Кирилівна була готова поламати на цурпалки усі вінці сотворіння.

— Напишу до його лист. Він ночував в Бородавкіна. Буду просити, щоб зараз прийшов до мене на сьнідання, — думала Марта Кирилівна.

Вона вхопила листок паперу і написала дві фрази: „Жду вас на сьнідання. Не сподіваюсь, щоб ви не додержали свого слова. Памятаюча про вас — Марта Каралаєва“.

Куховарка однесла лист і швидко вернулає назад.

— А одиска де? — спитала Марта Кирилівна.

— Не дали одиски. Сказали, що пан ще спить, — сказала куховарка.

— Варвар!... нікчемний страхополох! Гладкий Бахус, а не Юпітер! — тихенько лаяла Бичковського Марта Кирилівна: — А може прийде ввечері на чай. Прийде! бо я його зацікавила: ради його вихилила два стакани вина, аж і доїї в голові гуде...

Перед вечером Марта Кирилівна пообідала і знов ждала Бичковського. І по обіді, лежачи на ліжку, все думала про його. В гостинній рипнули двері. Марта Кирилівна схопилась з ліжка і прожогом вбігла в гостинну. Там стояв Ломицький і веселенько осьміхався до неї.

— Не він! Прийшов молодий шелихвіст до дочки, — подумала Марта Кирилівна і ледви вдержалась, щоб не вернутись назад на ліжко.

Але вертатись було ніяково. Вона сіла і мусіла балакати з Ломицьким, поки вийшла в гостинну Маруся. Як тільки вийшла Маруся, вона встала, вийшла, і знов лягла на ліжко і прислухалась, чи не рипне хто дверима в прихожій.

Двері не рипнули. Бичковський не прийшов. Марта Кирилівна більше не виходила в гостинну до Ломицького.

V.

З того часу Ломицький почав ходити до Марусі на вечірний чай трохи не що-дня. Марта Кирилівна ніколи не виходила в гостинну до його. Як тільки вона бувало заглядить в вікно, що йде Ломицький, зараз одягається і виходить з дому або в гості, або на гулянку в сад.

Так діло тяглося з місяць. Ломицький вже звик до такого обходіння з ним старої, але він постерігав, що матиме притичину, як тільки діло зайде про сватання.

— Стара або мене не любить, або має когось нічого на приміті для своєї дочки, — часто думав Ломицький, вертаючись вечерами до дому од Марусі.

Одного вечера Ломицький прийшов до Марусі на вечірний чай. Марта Кирилівна, по своєму звичаю, напившись чаю в своїй кімнаті, пішла з дому. Ломицький та Маруся вийшли в садочок. Вже стояла літня спека. Ломицький та Маруся

довгенько ходили по садочку, але ходити було важко: духота втомлювала нерви, і вони сіли поруч на лавці в тіні під густим волоським горіхом. Вечірнє сонце пронизувало зелені гілки волоських горіхів та абрикосів. Зелені, здорові абрикоси густо обліпили гілки і вже подекуди починали жовтіти. Краплі сонця проривались через листя і сипались гарячими плямами на доріжки, на зелену траву. На дворі було тихо, тихо, що й листочок нігде не ворухився.

— От і літо розгорілось. І абрикоси вже жовтіють... Уже доволі часу минуло од того вечера, як я перший раз прийшов в ваш дім. Я пам'ятаю, тоді саме цвіли абрикоси... а тепер вони вже починають стигнути, — почав Ломицький.

— І я пам'ятаю той тихий весняний вечір, — тихо обізначалась Маруся і чогось почервоніла.

— Тоді моя симпатія до вас саме розцвітала ся, як весняний цвіт, а тепер... — почав Ломицький та й не догрівав. В його не стало сміливості просто признатись Марусі, що він її любить і хоче її сватати.

Він замовк, довгенько мовчав, похиливши голову, і чув, що сила енергії його покидає.

— А треба признатись... Треба-ж колись сказати, що я люблю її і без неї жити не можу, — думав він, роздивляючись на золоті краплі сонця, котрими була обсіпана доріжка понід абрикосами.

— Молоді панни тепер настали усякі: одні кинулись до просвіти, до науки, йдуть в університети; другі кинулись до еманципації: вольно держать себе в товаристві, їздять верхи; треті пішли в народ, вдарились в демократизм; є такі, що нехтують стародавними звичаями, люблять ліберальничати і навіть оригінальничати... — почав Ломицький.

— А вам ці всі категорії нашої сестри не подобають ся? — спитала Маруся і сміливо глянула Ломицькому в вічі.

— Я не говорю, що всі категорії паннів міні не подобають ся. У всіх категоріях я знахожу деякі прикмети, котрі міні припадають до смаку, до моїх поглядів.

— Це дуже цікаво знати, які-ж то ті прикмети, — сказала Маруся і трохи стревожилась за себе.

— Я люблю дівчину не тоді, як вона убрана в квітки, стрічки та корунки, літає метеликом в танцях на балю по лиснючому паркеті, як у неї блищать очі бакханальним огнем од

жвавих мелодій бальної оркестри, од руху веселого танцю, од запалючих очей веселої молодіжи. Я тоді ладен милуватись нею, слідкувати очима за її легенькими рухами, граціозними позами, ловити искряні погляди її очей, вогких і блискучих, але... любити такої дівчини не можу. Не люблю я молоді дівчини і тоді, як вона в довгій амазонці летить, як вихор, на баскому коні в бадьористій позі. Я ладен милуватись її граціозною фігурою, готовий дивитись, як вітер має довгою амазонкою, розкидає її хвилями по блискучому баскому коні, але... любити дівчини в тій позі не можу. Не люблю я тих паннів, що люблять оригіналізати дуже вже простою одежою, панинають часом на себе трохи не старе дрантя, підперізують ся якимись простими шнурками, неначе ченці Францішкане, ходять для якогось демократичного шику в викривляних старих черевиках тоді, як у їх є новісінькі і чистісінькі. Не люблю я паннів з паничівськими манерами, що бігають по тротуарах з паличками в руках, з окулярами на носі, задравши бадьористо голову до неба і неначе промовляючи на всю улицу своєю вдатною фігурою: Звертайте мов з дороги, бо летить вольна особа, горожанка, геній науки, що нехтує непросвіченою, дурною, консервативною, старомодною масою. Це та-ж сама модня чваньковитість, що і в стародавніх дам, ті-ж самі тюрюри та шлейфи, тільки надіті на інше лице... Ні, не такий мій ідеал молоді дівчини, — сказав Ломицький.

— Сказати щирю правду, і я ніколи не любила товаришити з такими паннами, — обізвалась Маруся: — Моя товариська компанія зовсім не така.

— Знаєте, коли ви подобаетесь міні, Маріє Павловно? Тоді, як ви сидите в своїй маленькій гостинній і шиеєте. Памятаєте, як я перший раз прийшов до вас? Ви сиділи на софі і шили. Кругом вас біліла купа тонкого полотна. На столі лежали білі нитки, шматочки порізаного полотна, ножиці, голки. Я вгадав, що ви любите господарство, любите домашність. Од вас тоді віяло таким спокоєм, таким миром... — сказав Ломицький: — Як я люблю ту хатню тишу, той спокій домашній!

— Памятаю, — сказала Маруся: — Я сама більше од усього люблю сім'янисте, тихе, домашнє життя, люблю мир та спокій, та домове господарство.

— А памятаєте, як я два тижні перед цим над вечір застав вас оттут в садку? — сказав Ломицький: — Ви си-

діли під цими волоськими горіхами на лавці і читали книжку. Я дуже люблю дивитись на вас, як ви сидите в такій позі, з книжкою в руках, з мислями на чолі, з думами на лиці. Такий був мій ідеал жінчини давно, давно... Ще як я кінчав курс в університеті. І ваша мама, здається, любить книжки, любить читати. Правда? Вона все зачінає високі питання...

— Любить... але більше любить слухати, як я читаю, — сказала Маруся і осьміхнулась.

— А ваша мама чомусь до мене не виходить... — обізвав ся Ломницький і осьміхнув ся: — Я часто чув, як вона ходила тихою ходою за дверима в кімнаті, неначе крадькома; чув, як вона ходила навшиньки, чимсь шелестіла, а до мене все таки не виходила.

— Моя мама не любить мушци... має їх за якихсь ворогів, вже не знаю, чи тільки для себе, чи для нашого пола, — якось знехотя обізвалась Маруся та й замовкла.

— І тепер ваша мама неначе зумисне тікає, як я прихожу до вас; мабуть вона мене не любить, — несміливо обізвав ся Ломницький.

— Не то що вона вас не любить... — сказала Маруся: — Мама часто каже, що не любить вашого пола. Ви їй вибачте за це; це її гріх. Було, як прийде до мене мій вчитель, ще як я готувалась в гімназію, то вона все було втікає од його в свою кімнату, або в садок.

— Трохи чудно... Чи не було якої пригоди в життю вашої матери? — спитав Ломницький.

— Не знаю, — обізвалась Маруся і похилила голову: — Може й було, але матері не годить ся говорити про це діло своїй дочці.

— Може я не підхожу під смак вашої матери, під її погляд? Вона, здається, дуже ліберальна людина, а може й радикалка, — сказав Ломницький.

— А хіба ви не ліберальний чоловік? Може ви консерватор? — спитала Маруся і осьміхнулась.

Ломницький стрвожив ся. Маруся спитала його таким тоном, неначе докоряла йому за що, або дивувалась.

— Як скажу, що я ліберальний чоловік, то може Маруся часом прохонить ся в розмові, скаже товаришкам, а товаришки рознесуть по городу. Борони Боже, така чутка піде про мене і дійде до тих, котрим не треба-б про це знати...

Як скажу, що я консерватор, Маруся може спротивить ся, одкинеть ся од мене... Вона все таки людина розумна, сучасна, любить читати. І це, сказати правду, міні подобаєть ся. Та й мати її вже й геть то ліберальна: ладна кричати про свій лібералізм на все місто.

Ломицький почав запикуватись.

Ні, бачите... воно не те, щоб я... але... але... я чоловік поперед усього обережний. Тепер знаєте, такий чудний час. Я поважаю прогресивні ідеї, але... бачите... так тільки для себе, щоб про їх не говорити, не кричати...

— Та й я не кричу про їх на вулиці, але між своїми щирими людьми, чом-би й не поговорити одкрито, — сказала Маруся.

— А ваша мама кричить... — вирвалось якось в Ломицького.

— Ат! — сказала Маруся, і тільки рукою махнула та й замовкла.

— Чи згодить ся ваша мати? — тихо, тихо спитав він в Марусі.

Маруся підняла рожеві віка і глянула на його великими блискучими очима.

— Що згодить ся? На що? — спитала Маруся тривожно.

— Видати вас за мене за... заміж.

— Хіба ви мене любите? — спитала Маруся.

— Люблю, — сказав тихо, неначе нишком Ломицький.

— Міні здаєть ся, що перед нами стане велика притичина: я вам сказала, що моя мама не любить муштин, — сказала Маруся.

— То нехай собі не любить, коли того хоче, — сказав Ломицький: — То мати, а то ви; в матери свої норови, а в вас свої. Сама ваша мама сказала міні, що вважає на вас, як на рівню для неї.

Маруся замовкла і задумалась: їй не хотілось всього розказувати про свою матір; не хотілось зачіпати в своїй душі смутну струну в такий веселий, приємний час, поруч з милим.

Марта Кирилівна вже давненько вернулаь до дому і з вікна назирала за дочкою та Ломицьким. При яєному сьвіті вечірнього сонця вона вгляділа тривожні румянці на їх щобах, примітила, що в їх мова мовить ся незвичайна, щоденна, а діло йде про щось инче.

Маруся й Ломицький увійшли в столову. Стара глянула на їх і про все догадалась... Вона догадалась, що велике слово про любов вже було промовлено між ними. В їх обох очі горіли, щоки палали. В очах сьвітилась така радість, таке щастя, неначе вони були десь в раю, слухали неземну музику, чули дивно гармонічні мотиви і ті мотиви ще лунали в їх душах, ще виявляли свій одгомін в очах. Здавалось, ніби однакова душа, однакове чуття, однакова воля тревожила їх душі і одбивалась в їх очах.

— Обоє вони стревожені. В очах їх горить гарячий сьвіт; в обох блищать очі, горять щоки. Ох знаю і я той сьвіт в очах, той жар в щоках! Та для мене з того нічого не вийшло. Може і цей хлопець дурить мою дочку; знає, що в мене є гроші, дім, садок... Треба їх розлучити... Він піддурить її, дочка втьопаєть ся в його, та ще й заміж схоче. Тоді я зостанусь сама. А мій роман тільки що почав понавлятися. Добре-б було самій попередати вийти заміж, а потім вже видати дочку. Не прийшов же отой одоробало... А як дочка вийде, зостанусь оттут в хаті одним одна... Ні, треба їх розлучити... Треба кудись виїхати і дочку вивезти. Може вона побачить когось кращого, а цього забуде... Діло загаїть ся, а я тим часом захожусь коло Бичковського... Але куди-б виїхати? Чи на води, чи на морське купання до Одеси, чи на Лиман? На води їхати, коштуватиме дорого. Поїду до Одеси на морське купання. Може од морської води в Марусі простигне той дурний жар, бо море втомлює нерви... Та треба залізти десь в глухий закуток, далеченько од Одеси, на Великий Фонтан, щоб і Ломицький нас не знайшов.

VI.

Другого дня ще зранку Марта Кирилівна все чогось кривилась і навіть трохи стогнала. Сидячи за чаєм, вона все ламала тімя і хапала долонями виски.

— Що це з вами, мамо? Ви слабі, чи що? — спитала в неї Маруся.

— Чогось неначе нездужаю. Так міні погано; і голова болить і чогось невесело. В ночі я погано спала, тричі прокидалась. І все міні снились такі чудні та страшні сни. Все снилось міні щось кудлате та пелехате, неначе ведмідь вско-

чив в нашу гостинню через вікно, кинув ся до мене та й почав мене душити. Мабуть я слаба. Треба побігти до доктора, — говорила Марта Кирилівна.

— Чи не застудились ви вчора перед вечером, як ходили в гості? — спитала в неї Маруся.

— Не знаю, може й застудилась. Щось міні дуже погано. Коли-б і справді не заслабнути, — сказала Марта Кирилівна.

— А може це з вами був кошмар: ви вчора за вечерою чимало поросятини з'їли, — сказала Маруся.

— От і вигадала! Чи то раз я вечеряла й поросятину їла, та, хвалить Бога, ніколи ведмеді не снились, — вже сердито говорила мати.

Перед обідом вона одягла ся і сказала дочці, що йде до доктора. Але вона до доктора не ходила, бо в неї нічого не боліло. Вона була здоровісінька. Походила вона, побродила по мійському садку та по улицах та й до дому вернулась.

— А що казав доктор? — спитала в неї Маруся.

— Казав, що в мене нерви; велів купатись в морі з місяць, або й два. Казав, як не полічу ся, то може бути погано: мої нерви зовсім розбиті, розторсані. Сама я не поїду, — сказала Марта Кирилівна.

— Прийдець ся ще й міні їхати з вами, хоч я зовсім здоровісінька, — сказала Маруся.

— То й поїдеш, покупаєш ся, станеш ще здоровша. Сама я зроду-звіку не поїду. Думаю купатись на Великому Фонтані коло Одеси. Треба збиратись та вкладатись. Через днів два і виїдемо. На дворі година й суша: саме час купатись.

— Шкода. Прийдець ся розстатись з Ломицьким саме в такий час, як у нас діло пішло гаразд. Треба хоч дати йому звістку, що ми виїжджаємо, — подумала Маруся.

Другого дня Маруся встріла ся на улиці з Ломицьким і сказала йому, що вона виїжджає з матір'ю до Одеси і буде купатись в морі на Великому Фонтані коло Одеси.

Ломицький подав ту звістку Христині. Христина зараз догадалась про все.

— Це Марта Кирилівна або тікає од Ломицького, або розпочинає свій роман з Бичковським. Цікаво було-б слідкувати за тими перипетіями двох романів. Щось є! Це не дурно! Нудьга бере мене. Поїду й я на купання! Брата може не пу-

стить начальство. Візьму братову з дітьми та й махну. Треба підбити й Ломицького, щоб їхав. Найму дачку, простеньку міщанську хатинку на Великому Фонтані, де брат часто пробував з сім'єю, заберу братову жінку з дітьми та й покупаюся трохи і... буде міні чим розважати себе. Одначе нема чого робити. А тут аж два романи! Цікава річ! Треба їхати! — думала Христина.

Через три дні Марта Кирилівна з Марусею виїхали до Одеси і найняли собі номер в монастирській гостинниці на Великому Фонтані.

— Оттеперечки нехай попошукає нас Ломицький! Чорта з два знайде! — думала Марта Кирилівна, розкладаючи свої річі і убрання в номері. Але вона помилилась. Через кілька день після неї приїхала туди й Христина з братовою жінкою та з її малими дітьми і оселились в яру над самим морем в рибальській хатині. Ломицький і собі одпросив ся в начальства на місяць і виїхав до Одеси.

Він приїхав з Одеси на Великий Фонтан і поперед усього знайшов дачку, де жила Христина. Христина вже знала, що Марта Кирилівна живе в монастирській гостинниці на горі, недалеко од монастиря.

— Тепер йдїть до Марти Кирилівни з візитою, — сказала Ломицькому Христина: — От здивуєть ся стара, як углядить вас!

Ломицький вибрав погожий і не дуже гарячий день і приїхав з Одеси на Великий Фонтан. Погулявши коло монастиря понад кручами, надивившись на море та на скелі, розкидані поїд кручами над морем, Ломицький примітив, що на дворі вже вечеріє. Він вернув ся до монастиря і довгенько ходив в зеленому просторному парку, де стояла монастирська гостинниця. Йому хотїлось поперед побачитись та поговорити з Марусею. Але її нігде не було видно. Він зайшов в гостинницю і довідав ся од слуг, що Каралаєва взяла номер на другому поверсі. Ломицький тихенько постукав у двері. Марта Кирилівна Каралаєва саме тоді качалась на софі після купання в морі. Вона була трохи втомлена, бо круча над морем була дуже крута й висока. Каралаєва таки добре засапалась, поки вилізла на ту кручу. Вона курила папіроса. Почувши, що хтось чужий стукає в двері, вона схошлась з софи і хотїла вхопити в руки яку-небудь роботу: вона думала, що прийшла Хри-

стина. Зверху на комоді, на столі нігде не було й шматочка полотна. Вона одсунула шухляду в комоді і вхопила, як її здавалось, недошиту сорочку. Але під руки попалося простирядно. Вона вхопила його за кінець. Простирядно розгорнулось і впало на підлогу. Каралаєва кинулась шукати голки, і не знала, де Маруся поховала голки. Тим часом Ломицький вдруге постукав у двері.

— Хто там? — спитала Каралаєва.

— Я! Ломицький! — обізвав ся він за дверима.

— Його голос! от і сховалась! Таки приніс його чорт. Мабуть дочка дала йому звістку і написала, де ми живемо. І на що оце я обізвалась? Але... вже треба просити, — подумала Марта Каралаєва.

— Можна! — сказала Каралаєва, налапавши голку і сівши на софі з білим простирядном в руках.

Ломицький увійшов і привитав ся. Каралаєва побачила, що разом з простирядном з комоди чогось повискакували під її руками рушники та хусточки і валялись долі, неначе в комоді лазили та грались котенята. Вона встала і поклала той дрібязок в комоду.

— Оце, як я розхазяйнувалась. Вибачайте, що застали в хаті такий гармідер, — сказала Каралаєва і знов сіла на софі і почала навіщось плутати ниткою по простирядні, наче-б то вона його рубила.

— А де Марія Павловна? — спитав ся Ломицький.

— Її Богу, не знаю. Десь пішла. Я, бачте, даю волю дочці і не сьлідкую за нею, як инчі матери. Маруся вже не мала дитина, — сказала Каралаєва.

Ломицькому впало на думку, що настав добрий час поговорити з старою про своє діло.

— Марто Кирилівно! — сказав він, запалюючи папіроску: — Ви знаєте, що я люблю вашу дочку. Я переговорив вже з нею і прийшов просити у вас її руки.

Каралаєва почервоніла, неначе їй здало ся, що Ломицький хоче сватати не дочку, а її саму.

— Ні, не знаю, що ви любите мою дочку, — обізвалась вона.

— Я люблю Марію Павловну, і дуже щасливий, бо знаю, що й вона мене любить, — почав Ломицький.

— Ви так думаєте? А я думаю зовсім інакше. Я думаю, що вона вас і не думала любити, — сказала Каралаєва. Ломицький стреповжив ся і задумав ся; матові віка впали на його карі очи.

— А я чув од неї дороги для мене слова на свої вуха, — сказав Ломицький.

— То не йміть віри й своїм вухам, — сказала Каралаєва: — Панни виходять заміж зовсім не кохаючи. Кохаючись женять ся та виходять заміж тільки в романах. В життю буває зовсім не так.

Віка на очах Ломицького одслонились, доки можна було їм одслонитись.

— Як-же-ж так? Ми любимо одно другого, — сказав Ломицький.

— Говоріть! Вона вас не любить і не любила, і не любитиме. Я знаю свою дочку краще од вас, — сказала Каралаєва: — Ви думаєте, що я йшла заміж за свого чоловіка по любови? Я чоловік новий в своїх пересвѣдченнях: я буду говорити з вами просто: я не любила свого чоловіка. Мій батько присилував мене вийти за його заміж. Знаю я, що й инчі панни виходять заміж так, як от, наприклад, ви займаєте собі десь вигідне місце на службі.

Марта Кирилівна просто крутила веремія. Вона не хотіла розлучатись з дочкою, бо таки любила свою дочку, — тільки по своїому.

— А я не так думаю, — обізвав ся несміливо Ломицький: — Я маю надію, що Маруся щира людина і не буде мене дурити.

— Не йміть віри панянській щирости! Який ви ще молодий та зелений! — сказала Каралаєва, хитаючи головою і дивлячись в самісінькі смиріні очи Ломицькому: — Та правду сказати, я й не видам за вас своєї дочки: є тому деяка причина, — додала різким голосом Каралаєва.

— Чом? сьмію спитати, — сказав Ломицький.

— Тим, що ви дуже ще молодий, а молоді паничі проповідують якісь там нові ідеї, поначитувались якихесь там мудрих книжок: Шпенсера та Дарвіна. Це для вас в життю небезпечна річ, — сказала Каралаєва, не примічаючи, що перекручує імення, котрі вона не могла собі вбгати в голову.

— Марто Кирилівно! Та й ви-ж казали, що читали Шпен-

сера та Дарвіна. Ви й самі лібералка; це я добре знаю, — сказав Ломицький: — А, що до мене, то я, здається, ніколи не ліберальничав перед вами: то ви все ліберальничали...

— Я... я що инче. Я вольний чоловік. Маю право думати, як схочу, читати, що схочу, а ви на службі, — сказала Каралаєва і грізно насупила свої тонкі брови.

— А я думав про вас зовсім не так, — несміливо обізвав ся Ломицький.

— Як хочете, так і думайте. Я стою проти того навіть, щоб дівчата виходили заміж. Чоловіки варвари, тирани, деспоти; одна річ — погані люде та й годі, — сказала Каралаєва.

— Але я сьмію думати, що не буду для вашої дочки ні варваром, ні тираном, ні деспотом, — обізвав ся Ломицький, зовсім втративши сьміливість. Його зовсім збила з пантелику Марта Кирилівна своєю фільзофією.

— А хто вас знає. Ви усі до вінця такі тихі, хоч у вухо бгай, а після вінця десь у вас і пазурі з лап повисовують ся, — сказала Каралаєва: — Ви міні вибачайте за мої різкі річі. Я чоловік сучасний, ліберальний і люблю говорити, хоч різко, але щиро й правдиво. Я машкари ніколи не надіваю ні перед ким.

— А що, як оце усе на її фізіономії тільки машкара, — подумав Ломицький: — Од неї правди трудно допитатись: може Христина й правду казала, що в неї сидить дві бабі... Треба поговорити з Марусею.

Ломицький устав і почав прощатись з Каралаєвою.

— Це ваше останнє слово? — спитав він, виходячи з хати.

— Це моє останнє слово. Я не то що за вас не хочу видавати свої дочки. Я її ні за кого не видам, — сказала Каралаєва і подумала про себе: — Не видам її заміж, аж доки сама не вийду.

— Прощайте! бувайте здорові, — сказав Ломицький.

— Прощайте! — обізвалась Каралаєва зза стола.

Ломицький вийшов. Каралаєва сіла на софі і обтерла піт з лоба.

— Та й втомилась. Цур йому, пек йому! Але-ж за те добре налякала хлопця! Він таки добра сплюха, таки добре мяло! Більше мабуть не чеплятиметь ся до дочки, — подумала Каралаєва, кидаючи простирядно на поміст.

Ломицький вийшов з гостинниці ні в сих, ні в тих. Каралаєва неначе облила його холодною водою. Він вийшов у парк, як сам не свій.

Назустріч йому йшла Маруся. Вона тільки що скупалась в морі і верталась в товаристві якихсь дам, держачи в руках кошик з простирядном та рушником.

— Що це з вами? — крикнула Маруся, zostавшись в-двох з Ломицьким: чого ви зблідли і чогось неначе сумні? Чи здорові ви?

— Оце був у вашої мами... — несміливо обізвав ся він та й не договорив.

Маруся постерегла усе і собі зблідла. В неї наче підотнуло ноги.

— Що-ж вам сказала моя мама? — спитала Маруся в Ломицького.

— Багато дечого говорила вона міні... — сказав Ломицький й не доказав.

— Говоріть сміливо! — сказала Маруся.

— Та, бачте, ми з вашою мамою не згодимось в деяких поглядах, — несміливо обізвав ся Ломицький.

— З моєю мамою трудно згодитись в поглядах, — обізвалась Маруся і осьміхнулась якимсь смутним осьміхом.

Ломицький пішов поруч з Марусею по парку і розказав їй про усю свою розмову з Каралаєвою.

— Знаєте, Дамяне Антоновичу, що я цього й ждала од своєї матери, — сказала Маруся.

— А я цього не сподівав ся, — сказав Ломицький.

— Не знаєте ви добре моєї мами, — обізвалась Маруся, важко здихнувши.

— Що-ж нам тепер робити? — спитав у неї Ломицький.

— Потривайте трохи, подождемо. Я ще сама поговорю з матір'ю, — сказала Маруся, подаючи Ломицькому руку на прощання. Через днів два прибувайте до нас.

Ломицький вернув ся до Одеси. Стара Каралаєва неначе підстрілила його несподівано. Його енергія, і без того слаба, зовсім впала.

Засмучена Маруся пішла в гостинницю до своєї матери. Марта Кирилівна сиділа на канапі, закинувши ногу на ногу, й думала. Слуга приніс самовар, поставив на столі. Самовар кипів, булькотів та парував, як навіжений. Марта Кири-

лівна і не думала засипати чай: вона ждала, поки дочка надійде і зробить свою повинність.

Вже сонце сіло, як Маруся увійшла в номер.

— Чого це ти так довго забарилась? Засип чай, бо я пити хочу, — сердито сказала Каралаєва до дочки.

Маруся глянула на простирадло, що валялось серед номеру на помості, вхопила його, згорнула і вкинула в комоду. Вона постерегла, що мама справляла перед Ломицьким якусь комедію праці.

Засипавши чай, вона спитала в матери:

— У вас, мамо, був Ломицький?

— А тобі вже сорока на хвості принесла звістку? — сказала мати; ну так що-ж? був та й пішов і лучче було-б, якби він до нас зовсім не приходив.

— Чому-ж так? Чим-же він вам не до вподоби? — спитала Маруся.

— А тим не до вподоби, що в штанах ходить, попросту сказавши, — сказала Марта Кирилівна.

— Що це з вами, мамо? Не вже вам хочеться, щоб він убрався в сідницю, чи що? — сказала Маруся.

— Не в тім сила, що кобила сива, а в тім сила, що не везе. Він просив у мене твої руки, а я його прогнала, — сказала Марта Кирилівна.

— На що-ж ви його прогнали? — спитала Маруся.

— На те, щоб він не сьмів тебе збивати з пантелику, — сказала мати.

— Ви, мамо, порозгоните усіх моїх женихів. Не вже ви хочете, щоб я в черниці постриглась? — сказала Маруся.

— Про мене й постригайся в черниці, як маєш іти заміж, — сказала мати.

— Це ви, мамо, жартуєте? — спитала Маруся.

— А конечно жартую, бо стрижуться в черниці тільки дурні. Я чоловік ліберальний і в манастир тебе не пушу. А ти заміж не йди. Муштини деспоти, варвари, бузувіри. Ломицький тебе не любить. Він бреше. Він бере не тебе, а гроші, бо знає, що в мене є гроші, але він і кришки не покрепить ся, бо я йому грошей не дам, — сказала мати; ти йому так і скажи.

— Ні, мамо, цього я йому не скажу, — сказала Маруся.

— То я йому це сама скажу, — сказала мати.

— Але-ж, мамо, я його люблю! — крикнула Маруся.

— Брехня! Ти хочеш од мене втікти і готова вийти заміж хоч за сажотруса, — сказала мати.

— Мамо, схаменіть ся! Ви чогось стревожені, роздражнені! Що ви говорите? — сказала Маруся і сльози виступили з її очей.

— І не думай і в голові собі не накладай іти заміж за цього Ломицького. Він забере твої грошики, пропьє, програє в карти, а потім потягнеть ся за акторками, знайде собі втіху в ресторанах. Ого! ти ще не знаєш, що то за народ муштини. Набереш ся лиха!

Маруся вже її не слухала і, наливаючи чай, плакала. Сльози котились і, як роса, падали на білу скатерть.

— Оце розридалась, як мала дитина. Ще в чай накипають сльози. Я стою на тім, щоб усі панни не йшли заміж. Нехай лучче посивіють на ний, як мають терпіти од деспотизму муштин. Нехай лучче вимре усей рід людський! — крикнула навіжена Марта Кирилівна.

Маруся глянула на неї дивуючись. Для неї здавало ся, що мати або з глузду зїхала, або сходить з ума.

Тихо стало в номері. Мовчки пила чай Каралаєва. Маруся й не доторкнулась до свого стакану.

На дворі смерклось. Каралаєва лягла в постіль і захропла, а Маруся вийшла в парк і сіла на лавці під акаціями. Зорі висипали на небі. А в голові молоді дівчини роєм вили ся думи, — одна сумна, друга сумнійша. От перед нею ніби майнули її дитячі літа. Вона згадала батька. Батько її любив, цестив... але рано помер. Згадала вона, як зісталась сиротою, як жила з матірю, ходила в гімназію, як сиділа з книжкою вечірньою добою рядом з матірю за столом, пригадала материні насупляні брови, материн лібералізм при людях і материн деспотизм на самоті, її вередливість, і її чудні старосьвіцькі погляди та теорії, перемішані з новими ідеями. Пригадала вона і ласкавість материну до себе, котра часом проявлялась в неї, як погожий день в непогожу пізну осінь... Мисли її полетіли в далеку будуччину. Перед нею майнуло життя вкупі з милим на своїй вольній волі, їх хатина чиста, тепла, прибрана, як пташине гніздечко.. І десь узялась хижа птиця, зруйнувала гніздечко і розвіяла по вітру, і та хижа птиця була її рідна мати...

Ніч була тиха, тепла. Широке небо неначе мигало тисячами блискучих очей. Од тепла мліло тіло, мліла й душа молодій дівчини. Ще привітнійше здавалось для неї її будуче; ще теплішим здавалось для неї гніздечко, тихе і спокійне, вкупі з тихим, смирним милим.

З моря потяг сьвіжий вітерець. Маруся увійшла в номер, лягла в постіль і заснула легким тривожним сном.

VII.

Минув тиждень. Ломицький, скупавшись в морі і напившись чаю, сидів в гостинниці коло одчиняного вікна. Ранок був ясний, погожий. З вікна високої гостинниці було видно покрівлі домів. На покрівлях, на невисоких стовпчиках, неначе основа на осівниці, або мотовильники на ветушці, вилися довгими рядами з дому на дім густі дроти телефонів, а через ті тонкі дроти, як через павутиння, лисьніло синє блискуче море, лисьніла золота імгла над заливом. Біліли піски берега коло Пересипи і далеко-далеко мріла морська далеч, неначе обсіпана золотими скалками та искрами соняшного проміння. Внизу по улиці снували люде. Видно було гостинну надморського бульвару, де вештались гуляючі люде, як комашня.

— Нудьга мене бере. Не хочеться йти на бульвар. І гульня мене не бере, — думав Ломицький, дивлячись на вештання людей по улицях.

Він втопив очі в сизу далеч над морем. І його думки полинули в ту далеч морською чайкою, летіли до крутих, високих берегів, до тих скель над морем на Великому Фонтані, де стояв монастир, де жила Маруся.

— До тих високих берегів тягне й пориває мою душу, де ходять понад берегами твої дрібні ніжки, де твої карі очі, твій погляд тане в сизій далечи моря, — думав Ломицький, дивлячись у вікно на сизе море. Час минає. Я взяв „отпуск“ на місяць. Місяць не довгий час. Треба щось робити; не можна довго гаяти часу. Поїду! поїду зараз таки на Великий Фонтан і причеплюсь до старої Каралаєвої. Може вже вона роздумалась, може її дочка вже вмовила... Поїду таки зараз. День ясний, гарний, веселий як рай. Може в такий день пом'якшає серце у Марти Кирилівни.

Ломицький убрався і поїхав по вузькій залізній дорозі на Великий Фонтан. Він скочив з маленького, легенького вагончика і побіг в долинку по невеликій уличці, котра вела на гору до монастиря.

Ломицький йшов, задумавшись і похнюпившись. Через двері крамниці його вгляділа Христина Степанівна; вона купувала в маленькій крамниці тютюн. Христина вибігла з крамниці і несподівано заступила Ломицькому стежку. Ломицький кинувся і жахнувся.

— До Марусі? Правда? — сказала Христина, подаючи руку Ломицькому.

— Правда, — обізвався Ломицький.

— Чи посідали? З старою Каралаєвою треба говорити, попереду добре посідавши, — сказала Христина. Що стара? Не хоче дати за вас Марусі?

— Не хоче. Не знаю, що їй робити, що їй почати, — обізвався Ломицький.

— Знаєте що? Вкрадьте ви Марусю та їдьте до Кишинева та їй повинчайтесь. Нехай стара тут собі купається в морі. Ото буде парить парка, як ви вчините цю штуку!

— Якже його таки вкрати дівчину та їй повинчатись?

— Дуже просто! Адже їй мене вкрав у батька мій чоловік. І не вкрав, а я сама втікла вночі в вікно, а він вхопив мене на коня та в своє село, а піп повинчав. От і вся штука! Батько мій був багатий дідич і лихий самодур. Він мабуть думав мене видати за генерала, або якого старого одеського банкира. А я полюбила молодого і не дуже багатого сусіду дідича. Оттак і ви зробіть, бо інакше не дістати вам Марусі, як свого ліктя зубами. І знаєте, що без цієї крадіжки не обійдеться.

— Якже його так украсти? — спитав Ломицький.

— Змовитесь з Марусею та в Одесу, а з Одеси в Кишинів. От і вся процедура!

— А як дізнається начальство? Ще втрачу службу...

— Геї ви мяло! А хоч і дізнається? Ви-ж не педагог, а урядник. Казьонна палата не потерпить од цього в своїй моралі. Ідїть та побалакайте з Марусею... та як діло в вас піде до ладу, то дайте мені знати. Як тільки та баба-Яга кинець ся вас доганяти, я попрошу знайомого касієра на стації, щоб він не дав білету в поїзд для Марти Кирилівни; — ска-

же, що білети випродані. Нехай тоді гонить ся за вами, сівши на ступу верхом.

— Гм... не погане діло, і трохи ніяково, — обізвав ся Ломицький; попробую ще легальні способи, а тоді...

— Ідїть, пробуйте. Але я знаю, що легальною стежкою до кінця не дійдете, — сказала Христина і розпрощалась з Ломицьким.

В той час Маруся, напившись з матірю чаю і доприбиравши з стола, сіла на канапі коло вікна шити сорочку. Тонке полотно хвилями лежало на її колінах, спускалось до долу, падало на поміст. Вишитий червоними та чорними візерцями рукав красив ті білі хмари полотна, як румянець кристять білі дівочі щоки.

Мати лежала на низькій турецькій софі, підклавши обидві руки під голову і простягнувши ноги. Вона справляла турецький кейф. Її ліниві очі дивились в одчиняне вікно. Через вікно було видко хрест манастирської церкви. Кругом позолоченого хреста вили ся білі та сизі голуби. На фоні неба, сизого од морської імгли, білі голуби лисніли на сонци чистим сьвітлом першого сьнігу. Каралаєва, як гаремна туркinya, не маючи роботи, водила очима сьлідком за граціозним летом голубів. Вона позіхнула.

— Що це ти, Марусе, усе шиєш та шиєш? — обізвалась Каралаєва до дочки. Ти-б узияла яку книжку та прочитала що-небудь. Чогось мене бере нудьга. Коли-б вже переїхати в город, або що.

— Коли-ж, мамо, ніколи читати. Треба шити, — обізвалась Маруся.

— Чого це тобі так приспіло? Чи не думаєш ти часом іти заміж? — сказала мати.

— А хоч би й так? Чом-же міні не вийти заміж? — сказала Маруся.

— І не думай, і в голові собі не покладай. Не мала клопоту, то матимеш. Надінеш ярмо на шию, то й будеш каятись цілий вік.

— Часом, мамо, і ярмо добре надіти. Я-б це ярмо з охотою наділа, — сказала Маруся. Міні здаєть ся, що з милим чоловіком і ярмо — не ярмо.

— А вже-ж! Гарні вони ті чоловіки до вінця та й годі. Пісьля вінця вони сьпівають инчої. Викинь ту дурість з го-

дови. Ти сама проповідуєш, що жінчина повинна бути вольна, повинна сама на себе працювати. Служи до смерти, і до смерти будеш вольна, не будеш дивитись в руки якомусь там егоїстови, варварови.

— Я й тепер не одрікаюсь од своїх поглядів. І чоловік буде працювати, і жінка повинна працювати, — сказала Маруся.

— Лучче працюй сама цілий вік. Як гарно білі голуби вють ся гірляндами кругом золотого хреста, — наче про себе сказала Марта Кирилівна.

— Я од праці ніколи не одрікаюсь, — сказала Маруся.

— Жінчина повинна сама на себе хліб заробляти. Дивись, Марусе, як хімерно перекручують ся білі волохаті туркоти! Чи ти ба! Один чепляєть ся за самісінський вершок хреста та ніяк не вчепить ся ніжками! О, праця, сьвяте діло. В неї і мораль, в неї спасення моралі жіночої! Чи ти ба, як голуби обсіли хрест? То самі за себе білі! Неначе змовились! Вийшов неначе хрест з білих голубів! Один, два, три, чотири, п'ять, шість... Аж десять сіло на хресті! О, праця, сьвята праця! Працюй до смерти зо мною вкупі.

Марта Кирилівна лїниво потягла ся, як кіт зимою на лежанці. Маруся глянула на неї і осьміхнулась.

— Ви-б, мамо, допомогли міні лучче шити, ніж мали-б голуби на хресті лічити, — сказала Маруся.

— От і дерікаєш міні. Матери можна й голуби та галки лічити, а дочка повинна працювати. Роби, бо ти молода! Роби, небоже, то й Бог поможе!

Не встигла вона сього доказати, в двері легенько хтось постукав. Маруся впізнала той несміливий стукіт щиколотка Ломицького. Впізнала його й мати. Вона підвела ся раптом, неначе її підвела якась машина, і спустила ноги з софи. Ноги були босі. Марта Кирилівна ледви встигла всунути їх в туфлі.

— Увійдїть! — сказала голосно Маруся.

В номер увійшов Ломицький і кинув очима на Марусю. Її невеличка фігура була ніби закутана в білі хмари. Сьвіт од вікна пронизував біле тонке полотно. Полотно сьвітілось наскрізь. З'за білих хвиль ще яснійше блищали Марусині великі темні очі, як дві зірки між легкими хмарками часом блищать в пишній вечір. Він пригадував, як застав Марусю перший раз в її домі за такою самою роботою. І вона більше од усього

подобалась йому за такою хатньою роботою жіночою серед хвиль білого тонкого полотна, з голкою в руках. На його дихнуло духом сім'ї, хатнього тихого життя. Йому хотілось сісти з Марусею поруч і сидіти, сидіти хоч-би й до вечера, і дивитись на її темні тихі очі, дивитись, як її матово-біла рука проворно мигає над білим полотном.

Ломицький легенько зітхнув. Він згадав, що до того щастя не легко досягнутись.

Він привитався з матір'ю, а потім з дочкою. Мати навіть не попросила його сісти. Вона мовчала й супила свої тонкі довгі брови.

— Сідайте, Дамяне Антоновичу! Давненько вже ви були в нас, — сказала Маруся, кинувши на Ломицького своїми ласкавими очима.

— Давненько; то правда. Але рада-б душа в рай, та гріхи не пускають, — сказав Ломицький.

Марта Кирилівна сердито глянула на його, неначе пятака дала. Вона зрозуміла, які-то гріхи не пускають його в рай: ті гріхи — була вона сама.

— Оце, як я залізувалась. Ти шиєш, та й мене взяла охота до роботи, — обізвалася Марта Кирилівна.

Вона кинулась до комоди, гуркнула шуфлядою, почала чогось шукати.

— Ось, мамо, нате оцей рукав та обкидайте петельки, — сказала Маруся і передала матері вишиваний рукав сорочки.

— Що-ж там в Одесі нового? Які новинки ви привезли нам? — спитала Марта Кирилівна в Ломицького.

— Нічого нового й цікавого. Хіба та новинка, що прибула до Одеси оперна трупа, — сказав Ломицький.

— Ця новина для мене не цікава, — сказала Марта Кирилівна, закопчивши губи.

— Чом-же не цікава? Ви, здасться, любите оперу, музику? — спитав Ломицький.

— Я? Борони Боже! Бачте, опера — забавка аристократична, панська. Міні дивно, що ви демократ, та проводите такі ідеї, — сказала Марта Кирилівна і притому зморщила одну щоку, неначе покоштувала кислоти. Я маю зовсім инчий погляд.

Маруся глянула на матір і здивувалася: мати любила оперу і, буваючи в Одесі, кожний раз не минала опери.

— Та чим-же опера грішна? І народ любить сьпіви. Дівчата та хлопці на улиці справляють та вигукують такі опери, аж сади та верби гудуть. Музика — діло вселюдське, а не аристократичне, — обізвав ся Ломицький.

— Я стою за драму, за серьозний театр, — сказала Марта Кирилівна. — Я думала, що ви привезете новинки з мира висчого, з мира науки. Може там вийшла яка нова вчена цікава книжка, або що? Я, бачте, більше од усього інтересуюсь научними сучасними висчими питаннями, — сказала Марта Кирилівна.

— Нічого нового не вийшло. Почув тільки одну новинку: два мої знайомі і товариші оженились разом, — сказав Ломицький.

Маруся схилила голову нижче.

— А що, може й ви знайшли вже собі в Одесі якусь панну, — спитала Марта Кирилівна, не вдержавши цікавого язика.

— Я за тим оце і прийшов, щоб почути ваше останнє слово, Марто Кирилівно, — сказав Ломицький.

Він встав, підступив до Марти Кирилівни, взяв її руку і поцілував. Вона кокетно однімала руку, одначе дала йому поцілувати.

— О! як за цим приїхали, то шкода й заходу, — крикнула Марта Кирилівна.

— А що, може ваші пороги високі для мене? — спитав Ломицький.

Така сьміливість трохи стревожила стару Каралаєву. Вона почула не мягкий, а вже личий, твердий тон в його словах.

— Наші пороги не високі і не низькі для вас, але як ви за цим ділом прибули до мене, то й я навтікача, — з жартом сказала Марта Кирилівна.

Вона схопилась з місця, миттю вхопила парасольку, кинула до долу шиття і кокетно, жваво, по-панянськи побігла до дверей і вибігла з хати.

— А ми вас доженемо, та таки будемо просити, — сказав Ломицький, та й собі схопив ся з місця.

Маруся покинула роботу і собі встала. Взявши парасольку в руки, вона глянула в вікно.

— Побігла мама поза монастиром над море. Ходімо за нею, — сказала вона до Ломицького.

І молоді люде побігли сьлїдком за Мартою Кирилівною доганяти її. Одначе Марта Кирилівна так швидко дременула поза монастиром, неначе її несли крила. Вони її не догнали.

— Ваша мати не хоче вас видати заміж через свій егоїзм та деспотизм. Вона боїть ся сама зістатись в хаті, боїть ся, що не буде над ким командувати.

Вони вийшли за кладовище. Над самісінькою кручею, на камені сиділа Марта Каралаєва і дивилась на море. Вони закрались і тихенько з двох боків стали перед Мартою Кирилівною.

— І тут знайшли! Неначе з землі вирости. Одчепіть ся од мене, бо, ей Богу, візьму та й скочу з оцієї кручі в море, — крикнула патетично Марта Кирилівна, ще й руки навіщось розвела.

— А ми вас впіймаємо та й не дамо вам впасти, — сказав Ломицький.

— Тільки, Бога ради, не хапайте за голову, як буду сторч летіти, бо попсуєте міні коафюру, — сказала кокетно Марта Кирилівна.

— Ми вас вхопимо за руки та й не пустимо, — сказала Маруся.

— І чого ви причепились до Марусі? Ви думаєте, що вона багата, має гроші? В банку лежать гроші мої, а не її. Ви нічого не дістанете, — сказала Марта Кирилівна.

— Міні нічого й не треба. Я не візьму од вас ні копійки. Маю шматок батьківської землі, маю просьвіту, маю голову на плечах, і проживемо з Марусею на сьвітї, — сказав Ломицький.

— Хіба ви не знайдете собі ничої пани в Одесі, чи в Кишиневі? Мало вам панив, чи що? — спитала Марта Кирилівна.

— Міні нікого не треба окрім вашої дочки. Я без неї не можу жити, — сказав Ломицький.

— Ви її не любите? Паничі женять ся не по любови, а через гроші! Ви усі дурисьвіти, егоїсти, деспоти, тирани, нерони, антихристи! Коли є на сьвітї честь, совість, щира любов, то тільки в нас, а не в вас! Ви Марусі не любите, — репетувала Марта Кирилівна.

— Ба люблю!

— Ба ні! Чим-же ви докажете, що її любите?

— Чим-ж вам доказати? Не скакати-ж міні з оцієї кручі в море, — сказав Ломицький.

— Скакайте, то пойму віри, — сказала Марта Кирилівна.

— Але-ж я собі скручу вязи! — крикнув Ломицький.

— Скрутіть, то тоді пойму віри!

Ломицький почервонів. В йому прокинулась енергія. Його губи й ноздрі дрижали; задрижали й руки. Він вийняв годинник, рванув шнурок з шиї, розкрив одну деку, одломив і кинув на землю, потім одломив другу деку і кинув до-долу, потім брязнув годинником об камінь. Годинник задзвенів і розсипався на шматочки.

— Отаке тепер в мене розбите серце! Ви розбили моє серце і не моє тільки, а ще й друге серце, — сказав Ломицький.

І гаряче кохання, і вередування старої розбуркали в йому дрімаючу енергію, розворушили притупляні нерви... Каралаєва витріщила очі: вона поїняла віри: енергія кохання, серця, душі в такому спокійному чоловікови її здивували.

— Є на світі любов! — подумала вона, схилила голову й задумалась. Її думки полетіли далеко, вернулись в минушість, в давню давнину...

Дух палкого кохання в молодих душах. неначе повів на неї крилом, навів спомин про її давню, молоду любов. Вона згадала, як сама була молода, як її було сімнадцять років. На дворі весна красна... Вечір в саду в Кишиневі... Вона гуляє в алеї з волоських горіхів. Поруч з нею молодий кучерявий Бичковський. На дворі тепло, тихо. Солодкий дух акації тревожить наркотично нерви, будить гаряче серце. Вони обоє щасливі, щасливі без міри, без кінця... Тому вже минуло двадцять два роки...

На Марту Кирилівну ніби повіяло пахощами тієї весни, духом того вечора, того щасливого часу молодости, як повіває дух поезії з прочитаної поеми.

— Батько зломив мою молоду волю... Оддав мене не за бідного та коханого, а за нелюба. А нелюб розвіяв половину моїх грошей і сам помер. До смерти я не забуду тієї муки, яку вчинив міні батько, — думала Марта Кирилівна: зломив він мене молоду, як вітер очеретину. І серце моє зашкарубло, як суха очеретина, душа здеревеніла... А яка я була-б щаслива з ним! Як я його тоді любила! Казала я йому: втечім

од батька! повінчаймось, а він не послухав мене, побояв ся. Нікчемний чоловік! Нікчемні вони усі!

Каралаєва підвела голову. Її серце помякішало, як віск на сонці. Вона вже хотіла сказати дочці: іди, дочко, за того, кого вірно любиш і будеш щаслива! Але вона згадала, що зостанеть ся в хаті сама, як палець, і її серце знов стало каменем: її еґоїстичня натура переважила розсудливість і добрість.

— Мамо, ви боїтесь, що зостанетесь сами, як я виїду заміж, — сказала Маруся, і її голос задрижав, і сльози виступили з очей. Будете жити з нами. Я буду служити вам, як наймичка; я догляну вас на старости літ.

— А вже-ж! — перебила мати: буду я дивитись вам в руки та сподіватись од вас ласки, як старець милостині. Не дїждете цього од мене! І я люблю свободу, самостійність, як і ти і твої молоді товаришки, — крикнула Марта Кирилівна.

— Де-ж ваша льогіка! — крикнув і собі Ломицький: хочете для себе самостійности, а для дочки її не даєте. Ви ламаєте її волю, розбиваєте її серце, не попускаєте для неї природнього права самостійности, права серця.

— Це вже моє діло, а не ваше, — сказала сердито Марта Кирилівна: ваша льогіка! Куди-ж пак! Добре, що в вас уся льогіка в кулаках...

— А може і в голові трошки, — обізвав ся Ломицький.

Він тільки махнув рукою і одійшов далеченько над кручу. Він згорнув руки і без надії втопив очи в далеке море.

Маруся позбирала розбитий годинник, сховала в кишеню і промовила:

— Ці шматочки я схочу на спомин про цей день, на памятку про нашу щирю любов.

— Ховай, ховай! А все таки твій Ломицький — чоловік, як з клочча батіг: на силу стало енергії, щоб розламати й розбити годинник... Мабуть на цю штуку він витратив усей запас енергії, а на більше діло його вже не стане.

— Треба йому знов дати одкоша. Не бійсь, не видержить: одчепить ся! Дочка ще молода. Через років три-чотири трапить ся може кращий жених, а тим часом... може й я виїду заміж, — думала Марта Кирилівна.

Ломицький знов підступив до Марти Кирилівни:

— А все таки дочки за вас не оддам! — крикнула Марта

Кирилівна до Ломицького і схопилась з місця, як опечена. Цур вам, пек вам! Тільки мене тревожите. Втечу од вас хоч на той маяк, вилізу на самий вершечок та й запрусь.

Вона побігла втікати до маяка. Маруся й Ломицький стояли та дивились їй у слід. Марта Каралаєва пішла понад кручею і швидко сховалась між акаціями, що росли кругом маяка. Маруся стояла й плакала. Тільки що мати зайшла за акації, вона без сили впала на камінь. Для неї здавалось, ніби сонце на небі разом погасло, ніби на море впала темна ніч. Мисли замерли в голові, в душі похололо. Маруся впала на камінь, як прибита орлом птиця, з котрої краплями стікає кров, краплями виходить життя. Ломицький стояв коло неї і сумними очима дивився на море, — дивився і нічого не бачив.

Довго вони мовчали. Ломицький опам'ятувався, підвів Марусю, взяв її під руку і повів до гостинниці.

Маруся почувала, що дуже розсердилась на матір перший раз на віку. Гнів її мішався з жалем та сльозами, як буває в душах дуже добрих, м'яких: вона і сердилась і плакала, і чула, що коло серця щось давить, важке, важке, як камінь. Таким гнівом з сльозами сердяться діти та дуже добрі люди.

— Покину матір! Довше не видержу, — думала Маруся. І вона чула, що та думка намагається, все вертить у голові. Сотню раз вона промовила тихенько цю думку, йдучи з Ломицьким до гостинниці.

— Знаєте що? — обізвавсь Ломицький: я бачу, що ваша мама не хоче видати вас за мене заміж і не видасть.

— Не видасть, ніколи не видасть, — аж крикнула сердито Маруся, так що Ломицький здивувався.

— Втечіть од неї та й повинчаємось в Кишиневі потай од матері. Як це пошкодить міні на службі, то я знайду инчу службу: не тільки світа, що в вікні; за вікном його більше. Тікаймо од матері, — сказав Ломицький.

Він почув, що в йому неначе воскресла природня енергія, прокинулася воля, що вже була почала замирати. Прибиті нерви, роздратовані навіженою упертою Каралаєвою, несподівано ожили і десь набрались сили. Не все в йому померло, а тільки замерло од важких гублячих обставин, як замирає життя в природі од північного вітру та морозів...

— Тікаймо! Я довше не видержу цієї муки. Мати нас морочить. Я покину матір, — сказала Маруся.

Вона перестала плакати. Її сльози разом ніби висохли. — Ввечері я буду ждати вас в Одесі на двірці залізничі. Їдьте просто на дворець. Вийдіть з номеру ніби-то погуляти та й їдьте просто на одеський дворець, — сказав Ломицький.

— Сьогодні ввечері мама йде в гості до Христини на карти, а я зостанусь дома. Я виїду до вас, — сказала Маруся.

Довівши Марусю до гостинниці, Ломицький попрощався з нею і поїхав до Одеси. Маруся увійшла в номер і сіла на софі. Вона почула, що поки дійшла од моря до гостинниці, то вже й пересердилась. Гнів втих, сльози перестали литись. Зосталось в серці тільки щось схоже на гнів, якийсь його сутінок: зостався смуток, той смуток, що гризе душу, проганяє сон в ночі, не дає їсти й пити, гасить світ ясний очей, вялить румянець і сушить тіло, як суша й снека землю, і доводить до могили.

— Одлягло од серця... — подумала Маруся, а все таки треба тікати од матері. Ні, що Бог дасть, втечу з Ломицьким! Не жаль тепер міні матері, не сором людей. Я розвита людина, маю право на свободу, на самостійність. Хто має право держати мене на привязі? А коли мама не бажає міні добра, то я маю право її покинути. Ломицький правду каже: треба його послухати. Чогось я роздратована, сердита, як ніколи ще не була така сердита. Це не спроста. Допекло вже... Годі терпіти! Покину, покину матір! втічу, втічу! Доки міні терпіти таку муку!

Маруся вдарила рукою об стіл, встала і почала ходити по кімнаті. Вона думала, де сховані її убори, її одежа, думала, як усе те завязати і ввіщо завязати і що з собою взяти...

Через годину увійшла в хату Марта Кирилівна. Маруся сіла на софі і дивилась в вікно. Червоні заплакані очі були сухі, як у людей слабих горячкою.

— Час нам обідати, — сказала Марта Кирилівна спокійним голосом, неначе між нею та дочкою нічого неприємного й не трапилось.

Маруся мовчала і дивилась у вікно. Мати постерегла, що дочка сердить ся, і розуміла добре, що її було чого сер-

дитись. Вона ніби подобрійшала. Її голос помякшав. Її хотілось привернути до себе доччине серце.

— Ти, Марусе, сердши ся на мене? — спитала підлесливо мати і легенько поклала її руку на плече.

— Гм... — тихо сказала Маруся і одвернула лице її плече од матері.

Мати знала, що те її „гм“ було протестом проти неї, виразом гніву її доброї душі. Це вона знала ще з Марусиних дитячих літ.

— Та не сердь ся, дочко! Це все нісенітниця! Мине рік, mine другий, і ти забудеш оте мяло. Я це по собі добре знаю. Та, сказати правду, я не знаю, за що ти полюбила отого Ломицького: непроворний, смирний, як ягня; говорить, неначе слова через зуби підить, ще й не договорює думок. В йому нема ні ліберальної думки, ні прогресу, ні цивілізації... Знайдеш кращого! Ти ще молода і тобі ще рано виходити заміж. Ти не сердши ся на мене? Правда? — спитала вона солоденьким голосом.

Мати знов торкнула дочку рукою по плечі.

— Гм... дайте міні, мамо, спокій! Наплакалась я через вас, — сказала Маруся і почувала, що її гнів ще не минув.

— Оце, яка ти стала сердита! Ти колись була не така. А все то винні оті варвари, скіти, людоїди, — сказала мати. Знаєш що, Марусю! йди лучче на курси; ти-ж встоюєш за жіноче питання, за право жінчини. Як маєш іти заміж, іди лучче в університет.

— Як поїду в університет, то все одно покину вас. Правда, я стою за вищу просьвіту для жінчин, за їх право, але, мамо, міні трапляєть ся гарний жених, а я люблю тихе життя в сім'ї, люблю жіноче господарство. Поїду я в Київ, то все одно не буду жити при вас, — сказала Маруся.

Мати прикусила язика й замовкла.

Маруся сиділа й мовчала і все дивилась в вікно на небо, неначе шукала в йому поради.

А небо мовчало і сяло, поради не давало, але заспокоювало нерви. Маруся почала примічати дещо: примітила, що в небі літають та грають білі голуби, примітила, що верхи акацій зеленіють коло бані монастиря, достають верхами до покрівлі, закривають покрівлю зеленим руном. Вона почувала, що

душа її втихомирилась. Мисли і спокій помаленьку вертались в її душу.

Марта Кирилівна сама покликкала слугу, звеліла подавати обід, сама накрила стіл, сіла за столом; сама почала обідати і їла з великим апетитом, неначе після доброї гімнастики.

А Маруся й не сіла за обід і до самого вечора не їла.

Пообідавши всмак, Марта Кирилівна вивернулася на софі на спочинок, неначе після важкої роботи. Вона зробила папіроса і закурила. Її думки розворушилися і неначе разом з папіросом закурили з її голови. Дим з папіроса йшов під стелю. Думки полетіли вище од стелі: полетіли в Бендери, де пробував Бичковський.

— Намагаєть ся отой Ломицький та й намагаєть ся. Я-б його випхнула з хати через поріг, та Маруся його любить, бо плаче. Плакала колись і я... Вона його любить і дійде до свого... ще втече з Ломицьким та й повінчаєть ся. Адже-ж я хотіла втікати з Бичковським... Треба щось думати та гадати, бо прийдеть ся самій дома зостатись, — думала Марта Кирилівна, пускаючи дим під стелю.

— Треба починати діло з Бичковським енергічнійше. Не зайшов до мене в Кишиневі, проклятий скіт! Поїду до його в Бендери та втну йому візиту несподівано! Але, ні... Це вже буде дуже по сучасному. Я не ліберальна молоденька панна, щоб робити самій візити паничам. Літа не ті, хоч я сучасна людина. Напишу до його, що я рада поновити давню знайомисть, навіть давню любов... Буду його бомбардувати листами, проситиму одисувати, запрошу сюди до себе на карти, на Великий Фонтан. Може з того що й вийде... Напишу до його зараз! — думала Марта Кирилівна, скоса поглядаючи на Марусю.

Маруся все сиділа коло вікна, спершись об одвірок. Через годину вона встала і пішла гуляти над море. Марта Кирилівна схопилась з софи, знайшла лист паперу і сіла за стіл.

Довго вона думала, довго мазала пером, порвала кілька листів і таки скомпонувала лист до Бичковського. Вона докоряла його в тому листі, що він не прийшов до неї з візитом в Кишиневі, не вважав її щирого прохання, що вона його цілий день ждала і тепер же його візити на Великому Фонтані і просить прийти на карти або до неї, або до Христини, де

вона має побачитись з ним і поновити з щирим серцем давню знайомість.

Марта Кирилівна сіла й задумалась.

— А який він тепер став пишній! Які плечі міцні та широкі! Яка фігура здорова, міцна, кремезна! А вуси! Як гадюки! Вінець сотворіння! Правдивий вінець природи! Юпітер! Саме в силі чоловік. А чим-же я не Юнона?

І Марта Кирилівна зітхнула з самої глибини грудей. Вона запечатала лист, однесла сама і вкинула в поштову скриньку.

Над вечір вернулась з гулянки Маруся і не застала в нумері матері. Нумерний слуга приніс і поставив на столі самовар.

— Де мама? Чи не пішла часом куди? — спитала Маруся в слуги.

— Не пішла, а кудись побігла через парк, тільки не над море, а на вулицю. Може побігла в крамницю, — обізвав ся слуга.

Незабаром прибігла й Марта Кирилівна, добренька та веселенька, неначе тільки що вчинила добре діло. Щоки розчервонілись од біганини, очи весело блищали. Видно, що в неї грала фантазія на всі заставки і в самий веселий тон.

Маруся пила чай мовчки. Мати заговорювала з дочкою, зачіпала її, навіть пробувала жартувати. Але нічого не помогло: Маруся сиділа й мовчала. На дворі почало смеркатись. Марта Кирилівна причесалась, причепурилась перед зеркалом і побігла до Христини Степанівни на карти.

— Може й ти, Марусе, підеш зо мною до Христини? — спитала мати в Марусі.

— Дайте міні спокій! Не гості міні в думці, — насилу обізвалась Маруся.

Марта Кирилівна вийшла.

Зоставшись сама в хаті, Маруся знайшла одну нову сукню для вінчання, завязала її в здорову хустку, стала серед кімнати і задумалась.

На дворі вечоріло. В гостинниці було тихо, як в домовині. Маруся глянула на материну постіль, заслану зеленим укривалом, і послала до неї останнє прощання. І несподіваю вона згадала свій домок в Кишиневі. Вона ніби побачила свою й материну опочивальню, невеличку гостинну, де стояло п'яніно, де стояли розкішні високі фікуси, згадала ста-

рий садочок, повний квіток. Її чогось здалось, що вона не в гостинниці, а в себе в дома, що вона кидає крадькома своє рідне гніздечко і кидає на віки.

— Не пустить мене мати і на поріг свого дому після цього, — подумала Маруся: ніколи я не побачу того місяця, де я зросла, де пройшли мої дитячі літа...

Маруся важко зітхнула і через велику силу одчинила двері в коридор і переступила через поріг кімнати. Вона чула, що тратить силу, тратить сміливість. Серце тьохнуло раз, другий. Вона пішла темним довгим коридором, одчинила двері на двір і спинилась: вона згадала свою матір, і її жаль стало матері.

— Я вчиню велике горе своїй матері. Не все-ж мати мене лаяла. Вона мене й любила й жалувала. Серце в неї не зле. Тільки в неї льогіка якась чудна. Вона нервова: плаче, побиваєть ся, ламає руки, коли було часом трапиться яка пригода в житті. Я для неї вчиню велике горе... Але, але... вже пізно. Він мене ждатиме на двірці, буде тремжитись.

І бідній добрій дівчині жалко стало й Ломицького. Вона вийшла на двір і пішла тихою ходою через парк, прямуючи до двірця. А дума за думою роєм вили ся в її голові. За кожним ступінням її тревога росла в серці швидко, як росте літня дощова хмара. Гнів на матір минув і в серці сльоду не покинув. Серце тьохнуло знов і почало кидатись швидко.

— Боже мій! а що буде з матір'ю, як вона вернеть ся до дому в ночі і мене не застане? — знов подумала Маруся. Може подумає, що я сама собі смерть загодіяла, що я втопилась в морі.

І Марусі навіть вчулось, як мати голосить, здало ся, ніби мати ламає руки, побиваєть ся, бігає в ночі на березі моря. Сльози разом полились з очей. В грудях здушило. Неначе якась сила повернула її назад. Вона бігом побігла до гостинниці.

— Я вб'ю свою матір! Вона занедужає через мене! Що буде, те й буде, а я не покину своєї матері. Не хочу, щоб через мене лила сльози рідна мати..., — думала Маруся і вернула ся в свій номер.

Маруся лягла на постіль, втомляна, змучена. В хаті було поночі. Вона навіть не засвітила сьвітла. Не про матір тепер були її думки. Вона думала про Ломицького, уявляла собі,

як він їде в Одесі на залізничний дворець, як він жде її, шукає між людьми і не знаходить.

— Бідний, нещасливий! як він строжить ся, змучить свою душу! І я в тому винна! Пожалувала матір, а його не пожалувала.

Ломицький і справді перемучив ся того вечора... Зібравшись і вклавшись, він сів пити чай. Душа заспокоїлась; думки стали вольні од дрібного клопоту вкладання і збирання в дорожку, але Ломицький чув, що його нерви натружені. Тревожні мисли заворушились в його голові.

— І на що оце я сказав Марусі, щоб вона кидала матір і тікала зо мною? Такого діла не втаїш од людей... В місті всі довідають ся. Христина та її брат Бородавкин перші рознесуть по місту ще й брехні пустять про мене. Це-ж я сам себе хочу підняти на небезпечний високий педестал і показати себе усім. А що подумає про мене начальство? Коли я зробив одно нелегальне діло, то можу зробити й инче і усяке... Вово так само по собі випадає... Овва! Овва! А все то винна ота брехуха Христина. Нема роботи отій аристократці, то вона вигадує собі діло — романтичну розвагу для себе на мій кошт... Дідько-б її взяв з її порадою! А я дурний послушав: розходив ся, неначе на першому курсі в університеті! Де це в мене така дурна сьміливість, така завзяга енергія? Аж чудно! Ото усе та любов...

Ломицький почув, що його енергія починає вже впадати. Його руки задрижали. Він хотів покласти ложечку на блюдечко. Ложечка випала з рук і впала на стакан. Скло задзвеніло, і його нерви неначе задзвеніли.

— Треба покинути це діло... Напишу до Марусі, щоб не виїздила... Але, здається, вже пізно. Та й лист мій не дійде вже до неї сьогодні.

Ломицький глянув на годинник.

— Уже не рано. Час виїздити на дворець. Треба-ж купити білети. Треба встрінити Марусю.

Ломицький схопив ся з стільця похапом, нервово і почав збиратись на виїзд. Він кинув ся на дорожку. Йому чогось здало ся, що він вже опізнив ся.

— Поганяй швидче! — гукнув він до погонича.

— Ще рано! Встигнемо! — обізвав ся погонич.

Ломицький вглядів на тротуарі Дерібасовської улиці си-

дух з квітками та букетами. Він скочив з дорожки і купив букет для Марусі.

— Але на що я оце купив букет? Увійду на дворець з букетом, неначе їду на весілля: це-ж я сам себе назначу цим букетом.

Ломицький кинув букет під ноги в дорожку.

— От і дворець! Там вона мене жде! — подумав Ломицький і на його притомляні нерви неначе тхнув свіжий, холодненький вітерець. Йому стало легше на душі.

Ломицький вибіг по широких сходах і ввійшов в дворець другої кляси. В просторій, розкішній, освіченій зверху і з вікон салі другої кляси вешталось небагато людей. Коло легенького неначе ажурного кіоска, що стояв серед салі, було видно недовгий рядок людей, що купували білети. Ломицький обвів очима усей рядок. Марусі не було.

Він купив два білети, взяв тлумочок в руки і перейшов салю першої кляси. Дами й пани сиділи похід стінами на довгих лавках, оббитих малиновим оксамітом, на кушетках, що стояли в два ряди серед здорової салі. Останнє проміння вечірнього сонця жевріло в довгому скляному фонтані, через котрий освічувалась саля, лисніло на дорогих виліпляних фігурах та розетках карнішів похід скляним фонтаном. Зверху лив ся червонуватий світ на лиснючий паркет, на малинову мебіль, на ряди багато повбираних дам.

Ломицький сів на кушетці серед салі лицем до дверей і обвів очима ряди дам. Марусі не було.

Публіка збиралась, сідала на кушетках; прибували нові люде. Ломицький не минав ні одного дамського лица. Маруся не приходила.

На дворі смеркалось. Газ спанхув в розкішних, високих ліхтарях, що стояли серед салі між кушетками. Роскішна саля новісінького двірця залисніла, заблищала, неначе яка бальова саля. Повбирані багаті дами сиділи рядами. Ломицький задумав ся. Через високі одчиняні двері було видно салю другої кляси, таку саму високу і просторну, з паркетним помостом. Світ лив ся хвилями. Ломицькому здалось, що він не на двірці, що в цих саях справляєть ся чиясь весілля... його весілля, що в одчиняні високі двері от-от увійде Маруся, вся в білому легкому убранні, з гірляндою на голові з білого вишневого цвїту. Прозорий серпанок хвилями вкриває її талію

і спадає на лисьнючий паркет... Дрібні ніжки в білих черевичках от-от заліснять на паркеті в дверях... Йому здавалось, що от-от незабаром заграє оркестра, і вона увійде в високі двері залитої світлом салі серед густого натовпу дам... А Маруся не виходила.

З натовпу в салі другої класи неначе виринула молода панна. Вона з'явилась в дверях, стала і заглянула. Густі, тонкі брови, великі карі очі, повні червоні уста майнули перед очима Ломицького.

— Вона! — трохи не крикнув він і схопився з кушетки...

— Ні, не вона! Тільки на неї схожа... Такі брови, такі очі; але не її фігура... Не вона...

І Ломицький знов сів на кушетку. Серце закидалось, затріпалося в грудях назустріч дорогій, милій дівчині, і знов заспокоїлось.

Вдарив дзвоник. Публіка заворушилась. Ломицький кинувся, неначе прокинувся од якогось чудового сну. Він передивив усіх дам. Марусі не було.

Вдарив другий дзвоник. Публіка кинулась виходити в двері. Ломицький почув, що його серце закидалось. Він схопився з кушетки і кинувся в натовп.

— Чом це її нема? Щось трапилось? Чи не вислідкувала її мати? Може замкнула її, не пустила... стереже двері. Щось є!!

Ломицький насилу протовпився на платформу. Платформа спорожнялась од людей і швидко стала зовсім порожня. Він стояв один і оглядався на всі боки. Марусі не було.

Вдарив третій дзвоник. Поїзд рушив помаленьку. Ломицький вернувся і перейшов дві розкішні порожні, ясно освічені салі. Нігде не було видно її душі.

— Не вдалося... — подумав Ломицький.

І йому стало шкода, що не вдалося.

— Але я за те тепер спокійніший, — подумав Ломицький, виходячи з двірця і сідаючи на дорожку.

Дорожка застукотіла по довгій без кінця італіянській улиці, що йшла од двірця до самого моря й бульвару. Два довгі без кінця густі рядки газових ріжків, неначе два разки огневого намиста, ясно горіли в темряві і своєю монотонією ще більше заспокоювали роздратовані нерви молодого хлопця.

Другого дня він приїхав на Великий Фонтан. Маруся ждала його в парку коло монастиря і очевидночки виглядала його.

— Не приїхали на дворець. Еге, жаль було вам покинути матір, — сказав до неї Ломицький.

— Ви вгадали мої думки, — обізвалась Маруся.

— Я вгадаю усі ваші мисли, бо знаю ваше серце. Підуж я до Христини Степанівни та пораджусь. Може ми хоч инчою стежкою, а таки дійдемо до свого талану. Прощайте, та не вбивайтеся! Ваша мама креміль, а не чоловік. Піду зараз до Христини. Висватаємо маму, тоді діло піде до ладу. Зараз поведемо інтригу, — сказав Ломицький і засьміяв ся.

VIII.

Ломицький пішов тихою ходою вниз по улиці і звернув в глибокий яр, зарослий колючками. Узенькою стежечкою він швидко дійшов до горбика недалечко од моря, де стояла Христинина дача, попросту сказати — рибальська невеличка хатка.

В душі Ломицького неначе виногодилось. Він був спокійний і думав, як приступити до діла.

От і дачку вже видно. На ганку під полотняною покрівлею сиділа Христина і махала до його білою хусточкою: вона його вгляділа здалеки.

Ломицький вступив на ганок і привитав ся до Христини. Христина сиділа коло столика і вишивала рушник якимсь взірцем-безконешником. Вона вишивала од безробіття і очевидночки дуже нудилась. Вона зраділа, що нагодив ся знайомий чоловік.

— Чого це ви такі веселі, як ворона на копиці в дощову годину? — спитала в його Христина. Були там? — кивнула вона на гору. Не вдалось? га? Я бачу по ваших очах, що не вдалось.

І Христина пильно глянула Ломицькому в вічі. Під його очима чималі мішечки бгались дрібними складочками. Ті матові складочки світилися наскрізь, як перлова маса, од перебутої нервової тривоги. Христина милувалась і його великими очима, і оригінальними сутінками тих складочок.

— Ваша правда! Знов не вдалось, — обізвав ся Ломицький.

— Шкода міні вас! Зазнала й я колись такого лиха: не дурно-ж я втікла од свого батька в вікно та й повінча-

лась. Я-ж вам казала: вкрадьте Марусю через вікно, або хоч через двері! Нехай мати трохи поскаче циганської халяндри! — сказала Христина.

— Цего міні не можна зробити. Гм... — сказав Ломицький й замовк, опустивши очі до долу і засоромившись.

— Не пробували красти паннів? Га? Попробуйте! Скільки в тому поезії, тайни, романтизму! — сказала Христина.

— Цур йому, тому романтизмови! Лучче було-б обійтись без його, — сказав Ломицький.

— А спробуйте тепер обійтись без цього романтичного способу? А нуте! Що ви міні на це скажете?

— Я знаю... догадуюсь, що є один спосіб... щоб Каралаєва згодилась видати за мене дочку, але, але... Міні ніяково... і трудно це зробити... але инчого способу нема, — говорив Ломицький, як то кажуть, на здогад буряків, коли моркви треба. Він хитрував так, щоб Христина сама догадалась, чого йому треба, і стала йому до помочи.

— Але, але... — передражнявала його Христина: сказав би просто та й годі: треба стару Каралаєву видати заміж, тоді Маруся буде ваша? Чи так?

— Ой так воно й є! — обізвав ся Ломицький, важко зітхнувши: але... але... але... Чи з моїм-же хистом зробити це діло?

— Яка чудна метода вашої розмови? Але... але... це мабуть по сучасній моді, чи що? Потривайте! Ми вам допоможемо! — гукнула Христина: Висватаємо Каралаєву, і Маруся буде ваша.

— Будьте ласкаві, допоможіть міні, бо Маруся сохне, вяне, і я ходжу, мов зза угла прибитий, — сказав Ломицький.

— Поїду, зараз поїду в Бендери до Бичковського, — обізвувалась Христина: це мій і мого брата давній приятель; з нашої компанії. Я потягну його з собою сюди, на Великий Фонтан, на карти. Поманю його добрим могоричем; попрошу до себе Марту Кирилівну. Поведемо їх гуляти над море. Посадимо на човен та повеземо на море. Знаєте морська поезія, морське повітря, добре вино... Я вам це діло обчиркижу так, що Бичковський і не зоглядить ся, як запряжеть ся в ярмо, — сказала Христина.

— Будьте ласкаві, зробіть це діло! Я догадуюсь, що

стара хоче заміж і боїть ся, щоб дочка не вийшла поперед неї, — сказав Ломицький.

— Де чорт не вдіє, туди бабу пошле, — сказала Христина. Оце-ж я й думаю залігати налігачем отого бичка та й притягну сюди.

— Та бачте, у немолодих дам... то се, то те... то нерви, то вередування... — знехотя обізвав ся Ломицький.

— Добрі нерви! Старій Каралаєвій мабуть мало морського воздуха од нервів: її треба степового. Як у мене було розходять ся нерви, то я вийду в степ до косарів, ляжу на копицю сіна та й засну. Висплюсь на полі, і нерви засплю. Вивезіть свою Каралаєву в степ та посадіть її хоч на місяць на ожеред сіна, десь під Бендерами, то й минеть ся те лихо од нервів. Нехай-би з місяць похарчувалась воздухом, манною небесною та ранньою росою, то може-б не вередувала так, — жартувала Христина.

— Ви все жартуєте, Христино Степанівно! — сказав Ломицький.

— Жарти жартами, а я поїду в Бендери та причепюю причеплюсь, репяхом пристану до Бичковського, — обізналась Христина. Я вже знаю, з якого боку приступити до Бичка.

— Коли ваша ласка, то й поможіть міні, бо поки мати не вийде заміж, поти вона не віддасть за мене дочки, — сказав Ломицький.

— А буде могорич! А вже я вам це діло так обчиряжу, що тільки...

Христина притулила кінчики пальців до своїх червоних уст і поцілувала їх. Ломицький подякував і поїхав до Одеси.

Вечері того таки дня Христина сіла на поїзд, перелетіла степи, вночі опинилась в Бендерах. Переночувавши, вона вранці побігла на квартиру до Бичковського і постукала в двері.

Бичковський тільки що напив ся чаю і валяв ся в одній сорочці на канапі.

— Хто там? — спитав ся Бичковський, підвівши свою здорову кудлату непричесану голову.

— Я! — обізналась Христина.

— Ой, лишечко! дама, — подумав Бичковський і схопив ся з канапи.

— Хто ви такий? — знов спитав Бичковський.

— Ваша давня, як сьвіт, знайома. Чи ви в чоботах, чи без чобіт? — зпитала Христина.

— Ага! це ви, Христино Степанівно! Вибачайте! Зараз причепуру ся, — обізвав ся Бичковський і прожогом вискочив у кімнатку, натяг сїртук, причесав кудлату голову, трохи причепурих ся і вийшов.

— Можна! — гукнув він з кімнати. Прошу!

Христина одчинила двері. В хаті на столі шипів самовар. Зелений стіл стояв серед хати розкритий, рясно списаний крейдою: на йому валялись карти. В кутку стояв кошик з порожніми фляшками.

— Добри-день вам! Ого-го! та ви, як бачу, після вчорашнього балю! Ще й сьліди знати, і сьліди такі значні, — весело заговорила Христина.

Бичковський вийшов з кімнати і поздоровкав ся з Христиною.

— Повертайтесь-же проворніше! Стоїть та на мене дивить ся. Ой ви правдивий басарабський кап-ді-боу! Давайте-ж чаю!

Басарабців дражнять кап-ді-боу, себ-то: воляча голова, тим що воляча голова — басарабський герб. Басарабці сердять ся за це прізвище.

— Чого це ви дражнитесь! — осьміхнув ся Бичковський.

— Привезла вам десять тисяч карбованців, — сказала Христина.

Бичковський витріщив на неї очі й дивив ся мовчки.

— Чого це ви дивитесь на мене, неначе зроду мене не бачили? Йй Богу, привезла. Я знала, що ви вчора програли усі гроші, — сказала Христина.

— Програв. Що правда, то правда. Нігде гріха таїти, — сказав Бичковський, — але, але... Це ваші жарти?

— А міні сорока на хвості принесла аж в Одесу, що ви вчора програли усе до останнього шага. От я й приїхала, щоб вас оженити і дати вам десять тисяч.

— Мене оженити? — аж крикнув Бичковський.

— А то-ж що? А доки вам байдики бити? Дайте чаю, бо я ще й досі не пила. А за чаєм я вам усе розкажу.

Бичковський, трохи заспаний, ледви повертав ся коло самовара; він ще не прочунав ся після вчорашнього.

— Ет! Вже правда, що неповертайло, — сказала весело

Христина. І вона кинулась до самовара, налила два стакани чаю і сіла коло стола.

— Знаєте свою давню любов? — сказала Христина. Ще не забули свою давню Марту Кирилівну Каралаєву? Вона оце хоче видати свою дочку заміж, а зять забере материні гроші. Пишіть до Марти Кирилівни, сватайте її та ще й зараз, коли хочете, щоб не пропали десять тисяч, бо потім буде свись! А десять тисяч, бачте гроші! А гроші не полова...

— Ой полова, бо в мене вчора усі дочиста витрусились з кишені і неначе за вітром пішли, — обізвав ся Бичковський. А не погане діло оце ви міні розкажете...

Бичковський задумав ся.

— Чого ви думаєте? Индик думав та й здох... Тут треба з огню ханати, хоч руки попекти, — крикнула Христина. Зараз беріть листок паперу та й пишіть до Каралаєвої.

— Гм... трохи чудно якось.

— Тим ви й тоді втратили Марту, що й тоді було якось чудно. Було тоді вкрати її в батька через вікно... Глядіть, бо й тепер знайдуть ся такі, що вкрадуть Марту.

— Гм... так якось несподівано... А я її недавно бачив. Ще й тепер свіжа, як півонія, — обізвав ся Бичковський. Та сказати правду, вона ще недавно і лист писала до мене...

— Писала? Оце недавно? З Великого Фонтану? Пишна, як у саду вишня! ще й листи пише сама! А ви-ж до неї одписали?

— Ні, ще й досі не одписував. Вона просить, щоб я приїхав до неї на Великий Фонтан на карти.

— Беріть-же зараз листок паперу та одписуйте, що приїду мов.

Бичковський виніс листок паперу.

— Чи на такому-ж папері пишуть до молодої? — крикнула Христина. Вона вирвала з його рук білий папір, передрала його й кинула до долу.

— Ось на якому треба писати! — сказала вона і одціпнула свій портфель та й виїняла звідтіля листочок дорогого паперу.

— Ось бачите! Намальовані голубки, що цілують ся, а ось і гніздечко в квітках. От-тут пишіть! — сказала Христина.

— Та що його й писати не подумавши? — обізвав ся Бичковський.

— Пишіть про давню любов. Нагадайте, як колись... знаєте?...

— Мабуть начать з того... як в алеї з волоських горіхів колись... — сказав Бичковський.

— Починайте з алеї... а потім....

— Потім... тоді цвіли акації, — сказав Бичковський гризучи перо.

— Ну те ік дідьку ті акації! Пишіть діло! Просто й коротко. Ік дідьку ті „ой! ох! Люблю і вздыхаю, що дня, що ночи при зорях, і швидко здохну при зорях“. Пишіть, що ви її не забули і досі і що ви живете в самотині, і вона швидко зостанеть ся сама..., і просіть... не її грошей, а руки.

— Не погане діло видумали ви... я про це діло таки думав...

Бичковський написав. Христина прочитала, склала листок і вклала в коверту.

— От я й буду вам за сваху! Зараз і одвезу лист на Великий Фонтан, а вона вам напише, а що напише, того не вгадаю, — сказала Христина.

— Може не схоче за мене заміж, — обізвав ся смутно Бичковський. А шкода буде: Старість не за горами. Самому обридло вже тинятись по світу.

— Може вона і не схоче. Тоді ви зостанетесь з гарбузами, і я привезу вам того одеського гарбуза. А поки що, будьте здорові та просіть мене в світилки. Але й ви гарний кавалір: сватає удову..., а хіба-ж і я не удова? Сама до вас прийшла, а він пише лист до другої. Що це? Міні гарбуз?

Бичковський зареготав ся. Рівні білі зуби його блиснули з під червоних виразних уст. Чорні вуси загойдались.

— Ой, ви, ви! Прощайте! Та просіть на весілля! — крикнула Христина з порога.

— Та це все, мабуть, ваші жарти! Це ви якусь штучку хочете зо мною удрати? Еге? — питав з недовірою Бичковський.

— Добру штучку! — крикнула Христина зза дверей.

— Ну та й гуркало оця Христина! Нанесла гуркоту та стукоту повну хату і счезла, як шквал на морі, — думав Бичковський, сівши на канаці: а вона непогане діло міні ра-

дить: грошей чорт ма, в кишені ані шага. Десять тисяч — це не жарт! Треба сватать Марту: ще цвіте... ну, не як рожа, а як роскішна півонія...

Бичковського кімната неначе вмерла після голосного щebetання Христини.

Другого дня Христина однесла до Каралаєвої лист Бичковського. Каралаєва прочитала і почервоніла. Вона і справді стала похожа на ту кострюбату півонію, що з неї вже потроху обшпають ся листочки. Дочитавши листок, вона подякувала Христині і, запишавши губи, сказала, що зараз напише Бичковському одповідь.

Христина побігла в Одесу, знайшла квартиру Ломицького, вбігла до його раптом, так само, як і до Бичковського, і впровадила його до Каралаєвої. Каралаєва весела, весела, як молода дівчина, привиталась до його ласкаво, взяла за руку Марусю і, поцілувавши її, сказала:

— Ходім, діти, погуляємо над морем. Там на тому місці, де ви, Дамяне Антоновичу, розбили свій годинник, я маю вам щось сказати.

Марта Кирилівна вхопила свою парасольку і вийшла. За нею сльідком вийшла Маруся та Ломицький. Ломицький прижмури́в до Марусі очі і осьміхнув ся. Маруся все зрозуміла і почервоніла.

Марта Кирилівна йшла швидко, трохи не бігла. За нею поспішались Ломицький та Маруся, бліда, з запалими щоками, неначе замучена. Здавалось, ніби Марта Кирилівна веде дочку до жертвенника, як Авраам вів свого сина Ісаака, щоб принести її в жертву, тільки не Богови, а своєму егоїзмови.

Прийшовши над кручу, до каменя, Марта Кирилівна стала і торжественно промовила до Ломицького:

— Тепер я поняла віри, що є на світі щира любов! На цьому місці, де ви доказали свою любов, я оддаю вам руку своєї коханої, єдиної дитини.

Марта Кирилівна взяла Марусину руку і подала її Ломицькому, потім, поцілувавши Марусю в лице, а Ломицького в чоло, вона промовила:

— Не думайте, Антоне Дамяновичу, що я зовсім не думала оддати за вас Марусю. Не думайте, що я вередувала, мучила вас обох. Борони Боже! Я людина не лиха, я не егоїстка. Я мати для своєї дочки, але я поперед усього лібералка,

сучасна людина. В мене поперед усього критика людей, критика... як-то ти, Марусе, любиш говорити?...

— Критика принципів, — тихо обізвалась Маруся.

— Критика принципів, критика, критика та й ще критика! Я нічого не роблю на-галай на-балай, не помірковавши. І я держусь сучасних принципів. Тим то я вас трохи й примучила. Будьте-ж щасливі на увесь свій вік! Весілля про мене, хоч і зараз.

Вона знов поцілувала Марусю й Ломицького.

— І море слухає ваші розумні слова! — обізвав ся Ломицький: дивіть ся, як воно втихомирилось.

— Як раз так, як моя душа тепер, — сказала щаслива Маруся.

— І моя! — додала з патосом Марта Кирилівна, ще й рукою махнула до неба.

IX.

Марта Кирилівна написала одповідь до Бичковського; вона дякувала його за те, що він не забув про неї й до сего часу, і згрожувалась вийти за його заміж. Тепер вона написала йому другий лист. Вона подавала йому звістку, що видає Марусю заміж за Ломицького і що Ломицький, як молодий хлопець та ще й ідеаліст, — по саму шию, не схотів брати за Марусею приданого ані шага! „Усі мої гроші, усі десять тисяч zostались в моїх руках і підуть на придане міні“. — Так скінчила свій лист Марта Кирилівна. „Заживемо в-двох в теплі та в добрі хоч тепер, коли не довело ся нам вкупі жити тоді... Приїжджайте на весілля моєї дочки в Кишинів. Я вас буду ждати. Весілля буде тихе, не модне, сучасне: ми в останнє тоді порадимось в-двох і про наше весілля...“

Тим часом, тихенько од дочки, Марта Кирилівна поїхала до Одеси і звеліла собі шити нову ефектовну сукню. Її хотілось показати себе Бичковському в усій своїй славі...

Аж через тиждень Марта Кирилівна Каралаєва довідалась в Одесі, що її сукня вже пошита. Вона оповістила Марусі та Ломицькому, що вже час їхати в Кишинів для вінчання. Вона запросила на весілля і Бородавкіна з жінкою та його сестру Христину Степанівну. До Бичковського вона написала ще один дуже довгий лист на дорогому папері з романтичними вінетками, щоб він доконче прибув на весілля її дочки.

Рушили з Одеси усі разом раннім поїздом. Сіли усі в один вагон. Ранок був ясний, погожий, не дуже гарячий. Усім було радісно на серці. Марта Кирилівна зовсім забула і про свою недоплетяну панчошу і була веселіша за усіх. Бородавкин смішив усіх, розказував українські анекдоти, котрі так і сипались з його язика, як насіння з мішка. От поїзд виїхав на широкі стени, повіяв степовий вітер, повіяло чистим здоровим повітрям. Майнули в вікнах отари овець на степу, високі ожереди сіна, що синіли десь далеко на роздолі. Засиніли довгі полоси толоки, вкриті синіми та фіолетовими квітками, неначе застеляні синьо-фіолетовими шматками сукна. Опалений сонцем степ жовтів посохлою травою, що вже половіла, як перестигле жито. Посохла жовта трава лисніла на сонці, як вода на широкім ставу.

Маруся сиділа і дивилась в вікно на широкий степ. Її змучене лице було похоже на лице людини, що видержала важку хворобу і якимсь чудом спасла ся од смерті і тільки що встала з постелі. Тільки її ясні очі неначе знов зайняли ся живим огнем і заблищали.

Вже пізенько прибув поїзд до Кишинева. Ломицький знав, що стара Каралаєва тепер думає зовсім не про весілля свої дочці, а про свого Бичковського, знав, що усеї весільний клопіт впаде на Марусю. Він попросив Бородавкіна та Христину поклонатись про усе, закупити закупи: усякі закуски, напитки та наїдки для весілля. Бородавкин взяв ся за це діло з великою охотою. Це була одна з його спеціальностей. Де тільки в Кишиневі справляли великий обід, в педагогічному чи земельному товаристві, то просили Бородавкіна порядкувати і клопотатись. Бородавкин знав, де можна дістати найлуччих вин, найдобрішого шампанського, найлуччого пива, найсмачніших закусок; знав, де продають ся годовані индики, поросята, годовані молоком телята, і в його обід виходив на славу!

Через день після приїзду постановили вінчатись. Справляти бучного весілля вони не думали. Перед вечером прибули Бородавкин з жінкою, Христина Степанівна, три товариші Ломицького та дві товаришки Марусині. Маруся убралась до вінця в простеньку чистеньку сукню. Ні фати, ні білої сукні, ні гірлянди, нічого того вона не схотіла надівати. Ломицький та Маруся поїхали в одну церкву на далекому пе-

редміській за містом і там повінчались. Марта Кирилівна убрала ся в нову модню сукню з шлейфом, обквітчала груди й плечі червоними кокардами і сиділа на софі, неначе йшла заміж вона, а не дочка. Вона все поглядала в вікно, чи не їде Бичковський. А Бичковського не було... Вже поїзд вернув ся з церкви. Маруся наділа білий фартушок і наливала чай. А мати сиділа на софі, розставивши свій розкішний убір на усю софу і дивилась у вікно. Бичковський не приїздив.

Сонце спустилось низько і заглянуло в вікна косим промінням і освітіло невеличку веселу гостинну, освітіло веселу невеличку компанію. Марта Кирилівна була весела, говорила, сміялась. Вона пила чай і все поглядала в вікна. Її здавалось, що от-от загуркотить під вікнами і з дорожки скочить Бичковський... а його не було...

Марта Кирилівна напилась чаю і засмутилась. Вона сперлась ліктем об стіл, підперла долонею чепурно причесану голову, замовкла і задумалась.

Гості не вважали на неї. В хаті йшла весела розмова, неначе мала річка весело дзюрчала по каменях в зелених берегах. Попросили Христину заграти на піаніні. Христина сіла і чудово програла „Impromptu“ Шопена. Ця здичіла степова інститутка любила музику і грала, як артистка. В хаті стало тихо. Чудове *cantando* Шопена неначе заспівало пісню про кохання, про счастья ідеальне, високе, не земне. Маруся заслухалась і вздихнула. Пісня промовила до її серця про перебуті муки, про счастья кохання, але вона згадала, що через дві-три години вона покине матір, покине своє гніздечко, де вона зросла і дівувала. Її взяв жаль.

Сонце вдарило на піаніно. Освітіло велику фігуру Христини коло піаніна, освітіло два розкішні букети рож центіфолій, що стояли на піаніні, освітіло портрети Моцарта та Бетговена над піаніном.

Проміння обсинали світлом велику, старинну, картину на стіні, де мріли намальовані швейцарські Альпи, вкриті зверху снігом, а з гір падав потік, викладений блискучим бісером; під скелею стояв млин. Вода падала над колеса млина. Паничі завели механізм старинної картини. Вода ніби лила ся з гір, але без шуму, млинові колеса крутились без гуркоту, а млин молот без стукоту. Ломицький згорнув руки і довго дивив ся на ту картину. Він згадав свою першу візиту в цій

гостинній, ту тишу, той спокій, який панував тоді в цьому домі і котрий так приманив його. Він не зводив очей з тієї картини, що колись здавалась йому емблемою тиші і домого спокою в Марти Кирилівни. Та емблема неначе сьміялась з його, молодого, недосвідченого. І Ломицький сам сьміявся з себе...

Маруся окинула оком той спокійний куточок свого гніздечка, де вона вечорами грала на піянії, де росли і вилися її молоді золоті мрії, кинула оком на смутну матір, і її стало жаль і своєї хатини, жаль і матері, що мала зостатись в оселі одним-одна, як сирота.

Маруся ледви вдержала сльози. А струни дзвеніли, а пісьня Шопена лилася, як вода гірського потоку в Альпах, а сонце ясно сьвітило червоним сьвітом в той куточок, де Маруся зазнала втіхи дитячих літ, зазнала і вперше счастья кохання.

— Чого ви, Марусе, так задумались? В ваших очах стоять сльози? — спитала Христина.

— Жаль міні кидати своє гніздечко; я неначе припросла до його. Чогось міні жаль того, що минуло, — сказала Маруся.

— Сьпівайте ще пісень, або що, бо я вже втомилась! — сказала Христина до паничів та паниїв.

Паничі й паниї засьпівали хором українських пісень. Христина грала акомпаніємент. Пісьні йшли добре, жваво, весело! Всі були раді. Здавалось ніби стіни й вікна повеселійшали. Одна Марта Кирилівна сиділа смутна. Її смутний вид мав великий контраст з веселою компанією, з веселою обстановою, осьвіченою літнім вечірнім сьвітом. Бичковський не приходив...

Почало смеркатись. Запалили сьвітло. Маруся звеліла накривати стіл, сама розклала на столі ножі, вилки, ставила чарки, стакани, сама вешталась, поралась, бігала. Ломицький помагав її, розставляв стільці, а Марта Кирилівна сиділа на софі, згорнувши руки, похиливши голову. Вона думала про свого Бичковського.

— Що з ним трапилось? Де він тепер пробуває? Чом він не їде? Не вже він не приїде? Не вже він забув про мене? А що як зовсім не приїде? І я незабаром, через одну-другу годину, зостанусь одним-одна в цій хатині, як білина в стену... — думала Марта Кирилівна.

Вона нервово іздргнулась усім тілом, згадавши про свою самотність. На неї напав страх.

Вже Маруся попросила гостей до стола. Марта Кирилівна остання встала з софи і пішла й собі до стола. За столом стояв гомін, шум, весела розмова, яку може провадити тільки молодіж... Марта Кирилівна сиділа смутна, нічого не їла, неначе вона була не на весіллі, а на похороні.

— Не буде його вже! Не приїде! Мабуть передумав мене сватати. Щось є! Щось трапилось! Раз покинув мене... покине і вдруге... — думала Каралаєва і почула, що сльози підступають до її очей.

Випили за здоров'я молодих. Молоді засьпівали на прощання: „Гей не дивуйте, добрії люде!“ — держачи чарки в руках.

А Бичковський не приїхав. Вже й коні стояли коло ганку на поготові. Маруся убралась по дорожньому. Молоді почали прощатись. В Марти Кирилівни сльози повернулись на очі.

Усі рушили на дворець. Марта Кирилівна їхала в екіпажі з Христиною, неначе мертва; вона чула, що її тіло холодне, руки мерзнуть. Вже поїзд приїхав. Маруся і Ломницький сіли в вагон. Гості і Марта Кирилівна ще раз розпрощалась з ними в вагоні і вийшла на платформу. Каралаєва окинула очима публіку. „Може він опізнив ся. Може він десь тут між публікою шукає мене...“ — думала Каралаєва. Бичковського нігде не було. В Марти Кирилівни по спині неначе полізли холодні комашки. Поїзд рушив. Маруся стала коло вікна і в останній раз махнула до матери білою хусточкою. Марта Кирилівна почувала, що її ноги слабіють, неначе їх хтось підтинає.

— Варвар! деспот, антихрист! украв мою дочку! осиротив мене на віки! — крикнула вона диким істеричним голосом, зомліла і впала на платформу. Бородавкин взяв її в свої міцні руки і виніс до екіпажа. Марта Кирилівна лежала як мертва. Він привіз її до дому, поклав на постіль. Христина післала за доктором. Прийшов доктор і ледви одходив її. Христина просиділа коло неї з братом цілу ніч. Вже сьвітом Марта Кирилівна опам'ятувалась і заснула важким сном.

Бичковський того дня загуляв ся за картами на вечеринці в товариша, впив ся і забув, що його Марта Кирилівна запросила на весілля. Вже другого дня, перед вечером, він прочував ся і поїхав до Марти Кирилівни. Вона зараз одужала,

воскресла. Через день вона потягла його до вінця і після того зараз виїхала з ним в Крим на гулянку.

Ломицький повіз Марусю на літо до свого батька і перепросив ся з Кишинева в один город над Азовське море. Він і Маруся втікли як найдалі од Марти Кирилівни.

X.

Минуло кілька років... Ломицький пробував на службі в одному південному місті недалечко од Чорного моря...

Був душний літній вечір. Ломицький сидів коло стола в невеличкому садочку і пив чай. Вікна його квартири і двері в садок були одчиняні навстіж. Стіл стояв недалечко од вікна під акаціями. Сонце вже заходило і на дворі стояла важка і суха духота, яка буває в степових місцях. Рідкий лист на абрикосах неначе привяв і повиснув ся. Земля попід деревом порепалась; трава всохла, квітки пожовкли. І небо й роспечена земля неначе нашіли духотою.

Ломицький сидів, підперши голову і смутно дивив ся на розгорнутий, тільки що прочитаний лист од давнього товариша. Він задумав ся. Його сухорляве лице в рямі довгого волосся було ніби втомляне, неначе привяле, як той лист на абрикосах. Дума світила ся в його чорних, тихих очах, і дума невесела...

Товариш писав йому з одного великого міста, говорив про новинки, нагадав про ідеї, які ворушили молодіж, про нові книжки... Дрімаючі думи розворушились в голові Ломицького. Він почув, що ніби якась крапля живучої води впала на його мисль і розворушила серце. Мисли його полинули десь далеко, вернулись в ті часи, коли і його тревожили ті самі свіжі думи, цікавили його...

Було та минуло... вже й терном поросло, — думав Ломицький: не багато часу минуло, а вже міні обридло життя, монотонне та безквітне. Служба та служба без кінця. Чуєм себе часткою якоїсь здорової машини, важкої, цупкої, неінтересної, котру хтось десь заводить і котру тягнеш, як віл ярмо; і люблю я її так само, як віл любить ярмо. І я не счув ся, як і сам став ніби мертвою машиною. Серце дрімає, душа стає мов деревяна, а енергія все гасне та гасне.

В одчиняні вікна лили ся тихі, граціозні мелодії: Маруся грала ноктюрн Шопена. Сьпівучі протяжні мелодії пролизували гаряче, душевне повітря і неначе розімлівали самі в тій духоті: якось не швидко, навіть ліниво снувались вони в духоті, і ніби набирались огню і гарячої неперестанної страсти. Вони так підходили під душевну, пригнічену напору Ломицького, прибиту, але ще незгасшу, ще тліючу, як жар присипаний попілом. Мелодії ворушили думи Ломицького. Він важко здихнув.

Шкода міні молодих літ, шкода міні тих кипучих життям літ... Схопились було думи та й... погасли, як огонь, залитий водою з чийоїсь руки. Чи можу я ще бути суспільним діячем? Чи розжеврїєть ся в міні коли той сьвятий огонь?... Чи прокинуть ся мої сили, мої бажання? Чи зацікавила-б мене ще суспільна громадська діяльність? Чи задрижали-б мої нерви од доброго суспільного діла на користь України і людскости? Може і я був-би инчим, луччим чоловіком, та якась важка сила пришибла мене ще на цвїту... А тепер...

З вікон полила ся весела мелодія, шумлива й бурлива, неначе вода полила ся водопадом. Маруся заграла фугу, швидко й голосну. Ломицький підвів голову. Його неприємно вразила шумлива та криклива музика.

— А! Навіщо ото Маруся грає такі крикливі пьєси? Не люблю я того бренькоту та гуркоту. Бьють по нервах, неначе обухом. І який дїдько вигадав оті фуги в музиці? Дзвонить, стукотить, гуркотить, неначе його чорти хапають, а воно кричить: гвалт, ратуйте, хто в Бога вірує! Коли-б уже швидко перестала гуркотїти.

Маруся вдарила останні акорди. В дверях, щó виходили в садок, з'явилась її фігура, повна сили й здоров'я. Було видно на лиці, що музика зворушила її душу: щоки були рум'яні; темні очі блищали. За нею сьлїдком нетвердою ходою підтюпцем біг маленький синок. Маруся прийшла до стола і сіла на стільці проти Ломицького.

— Чого це ти так скривив ся? Чи журиш ся, чи може втомив ся? — спитала в його жінка.

— Втомило трохи життя...

— А це що за лист? Од кого?

— Од твого й мого приятеля. Пише про літературні ін-

тереси... В йому ще й досі не проходила гарячка розумового та суспільного руху, — сказав Ломицький.

— Можна? — спитала Маруся і взяла в руки лист.

— Чом-же? Можна. Читай! — сказав Ломицький.

Маруся перечитала лист. Її очі забігали. Лице повеселійшало. Вона підвела очі на чоловіка. Очі блисчали.

— А що? повеселійшала? Чуєш голос живого чоловіка з далекого краю. А я так думаю про наші часи; мудрий був той чоловік, що вигадав приказку: моя хата з краю, я... нічого не знаю.

Він вхопив сінка, посадив на коліна і пригорнув його сьвіже личко до свого блілого лица, а потім втопив свій погляд в блискучих Марусиних очах.

— Тут, в сім'ї, усе моє життя, уся моя втіха, — подумав Ломицький. Але проти його волі з грудей вилинуло зітхання...

— І тут, в цій хатині моїй, в цьому засохлому, поживк-лому садочку панує моральна і соціальна моя смерть... Я запер ся тут, мов закопав ся в могилу, — подумав Ломицький.

Він мовчки взяв з Марусиних рук лист і довго оглядав печать на коверті.

— Не порушена печать на почті? — спитала в його Маруся.

— Ні, ціла, — обізвав ся Ломицький. І його смутні очі повеселійшали.

КОНЕЦЬ.

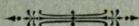

Видане товариства ім. Шевченка.

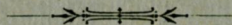
„ЗОРЯ“

ілюстроване літературно-наукове письмо
для родин.

Виходить у Львові 2 рази на місяць вже 12-тий рік, а від 1 січня 1891 р. в збільшенім обемі по 2¹/₂ аркуша. Кожде число богато украшене ілюстраціями і численними вінетками. Друкуєсь на сильнім, гарнім, добре сатинованим папери, новими, красними для „Зорі“ навмисне відлїтими черенками.

„ЗОРЯ“ містить оригінальні повісті, оповіданя, поезії, історію нашої літератури, розправи літературно-наукові, розвідки історичні, критичні оповістки, дуже докладно ведені відділи бібліографічний і музикальний, вістки з літератури, штуки і театру, життєписи визначних наших діячів, всячину, сьмішне і т. і.

В „ЗОРІ“ містять свої твори отсі наші писателї: Др Александрів Вол., Барвінський Олекс., Бачинський Мих., Белей Ів., Білиловський Кес., Бобенко А., Бондаришин Т., Варнак Охр., Борковський Ол., Верхратський Ів., Вербіцький Мих., Ганин-Буцманюк, Глїбів Л., Голота Петро, Загірня Мар., Зубрицький Мих., Жарко Я., Ільницький Вас., Ісаєвич С. Н., Карпенко-Карий, Катренко Ол., Кобринська Нат., Кокорудз Іл., Кониський

610137

B-2106

B 2.106

Ол., Конопенко М., Коцюбинський Мих., Кривинський С., Левіцький Дан., Леся Українка, Лукит Василь, Др Лучаківський Вол., Лучаківський Кость, Масляк Вол., Манжура Ів., Млака Дан., Мордовець Дан., Наталка-Полтавка, Обачний Мих., Др Огоновський Ом., Павленко Серг., Пацько І., Пасічинський Сид., Певний Т., Познанський Бор., Подоленко, Попович Ом., Потапенко Вяч., Пчілка Ол., Ревакович Тит., Ріленко Вас., Самійленко Вол., Спілка Ів., Старицький Мих., Степовик О., Стодоленко, Др Смаль-Стоцький, Таїсич П., Устиянович Кор., Франко Ів., Цеглинський Григ., Цвїт Мих., Чайченко Вас., Шоголів Як., Янчук Мик., Ярошинська Євг. і інші.

ПЕРЕДПЛАТА ВІНОСИТЬ:

на цілий рік **6** зр., на пів року **3** зр., на чверть року **1** зр. **50** кр.

➡ Передплату належить прислати тільки під адресою: **Адміністрація часописи „Зоря“ у Львові** (при ул. Академічній 4-о 8).

➡ На рік 1891 для передплатників „Зорі“, котрі зложать цілу пренумерату, призначена яко безплатна премія прегарна аквареля представляюча славного кобзаря Остапа Вересая, граючого під хатою на бандурі. ➡

➡ Люстрований проспект на „ЗОРЮ“ висилає ся на жадане оплатно.

ІВАН ЛЕВІЦЬКИЙ

ПОВІСТЬ

НАВІЖЕНА

Ціна 20 кр.

Львів, 1891.

З друкарні Тов. ім. Шевченка,
під зарядом К. Беднарського.